

Մ Ե Ժ Ն Ե Ր Ս Է Ս ¹⁾

1. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՆՆԷ ԱՌԱՋ

Ներսէս Պարթև, որ և իրաւամբ ՄԵԾ մականունով ճանչցուած է, ազգային եկեղեցական պատմութեան մեծ անձնաւորութիւններէն մին է, և իւր պատմութիւնն ալ կարեւոր դիպուածներով և քննադատական տեսութիւններով հարուստ է: Արդէն ըսինք թէ Աթանազիոսի և Բամբիշի որդին է, հօրը պատմութիւնն ու եղբրական մահն ալ յիշատակեցինք. մայրը կաթողիկոսական ընտրութեան իբր կենդանի կը յիշուի (Բուզ. 69), ալ անկէ ետքը տեղեկութիւն չունինք:

Ներսէս ծնած պէտք է լինի 327-ին, իւր հօր 17 տարեկան եղած տեսն՝ հաւանական հաշուով: Ներսէս ազգական էր թաղաւորին, վասն զի մէկ կողմանէ իւր մամը Տիրանի աղջիկ, և միւս կողմանէ իւր մայրը Տիրանի քոյր կը կոչուին (Բուզ. 10. 44), թէպէտև դժուար լինի երկու ազգակցական յարաբերութիւնները միանգամայն արդարացնել: Խորենացին և Ներսէսի վա-

¹⁾ Շար. Զորրորդ դարու Հայ եկ. լօդ. «Լումար» 1901 Ա.

րուց պատմիչը, զոր ոմանք Ս. Մեսրոպյը կարծեցին, այլ աւելի Մեսրոպ երէցը պէտք է կարծել, այդ կէտը բնաւ չեն իշխեր, և անհնար կը լինի Բուզանդի ըսածները լուսաբանել:

Ներսէս ի աղայութենէ բարեմոյն և բարեսէր տղայ մը եղած է (Բուզ. 69), և ըստ ցեղական սովորութեան կանուխ ամուսնացած Մամիկոնեանց նահապետ Վարդանի՝ Սանդուխտ դստեր հետ: Վարդան ըստ պատմութեան որդի է Արտաւազդայ և Թոռն Վաչէի (Վարք 14):

Պատմիչք համաձայն են հաստատել թէ Ներսէս Կապադովկիոյ Կեսարիա քաղաքին մէջ ուսմանց հետեւեցաւ (Բուզ. 69, Խոր. 34): Այլ նշանաւոր է վարուց պատմչին ըսածը թէ՝ «Ուսաւ ի Կեսարիացւոց գաւառին ամուսնաւն իւրով» (Վարք 14): Գեղեցիկ է ապաքէն մանկամարդ հարսին իւր նորաթի փեսայի հետ ուսման և կրթութեան մէջ զարգանալու փափազն ու աշխատութիւնը:

Բայց՝ խեղճ Սանդուխտ չկրցաւ իւր աշխատութեան օգուտը վայելել: Աշխարհի լուսոյն պարգևեց մի լուսաւոր մանկիկ, Սահակ Պարթևը, ինչպէս կը տեսնուի, նոյն իսկ Կեսարիոյ մէջ, և ինքն ալ նոյն քաղաքի մէջ վախճանեցաւ, հարսնութեան երրորդ տարին, և իւր հայրը Վարդան Մամիկոնեան անձամբ Կեսարիա եկաւ և փոխադրեց վաղամեռիկ դստեր մարմինը, Լուսաւորչեան տոհմին երկրորդ գամբարանը, ի Թիլ Եկեղեցաց, ուր թաղուած էր Արիստակէս հայրապետը:

Երբ Յուսիկ վախճանեցաւ 348-ին Ներսէս Կեսարիա էր, և երբ Արշակ Թադաւորեց 350-ին, Ներսէս անցած էր Կոստանդնուպօլիս: Ըստ Խորենացւոյ Ներսէսի այդ վերջին ուղևորութեան նպատակն էր «առնուլ կին զդուստր Ասպիոնայ ուրումն իշխանի մեծի» (Խոր. 34):

Այս տողը շատ ենթադրութեանց առիթ տուած է: Ոմանք, Խորենացւոյն ընծայելով բոլոր հեղինակութիւնը, մերժեցին Սանդուխտի ամուսնութիւնը և միայն յոյն կին մը տուին Ներսէսի, և անոր զաւակ ըրին Սահակը: Այլք Սանդուխտը և բիւզանդացի օրիորդը նոյնացուցին, և Բիւզանդիայէ հայազգի օրիորդ մը կին ըրին Ներսէսի: Այլք ևս Ներսէսը այրիանալէ ետքը երկրորդ ամուսնութեան մտած ենթադրեցին:

Մեք կը գիտեմք թէ պատմիչներէն և ոչ մին Ներսէսի երկրորդ ամուսնութիւնը կընդունի: Վարուց պատմիչը կրկին անգամ Սանդուխտի մահը լիջելով (Վարք 14. 19), այրիութեամբ կը թողու Ներսէսը, և Բուզանդ՝ «լեալ էր ամուսնաւոր» խօսքերով (Բուզ. 69) այրի մնացած լինելը կախնարկէ: Եթէ այրիութենէ յետոյ կրկին ամուսնացած լինէր, ըստ կանոնաց՝ եկեղեցականութեան ալ անյարմար եղած կըլլար. հետեւապէս ըստ մեզ պէտք է ընդունել Սանդխտոյ հետ ամուսնանալը և կանուխ այրիանալը. իսկ Ասպիոն իշխանի ողջկան լիշատակութիւնը պարզապէս շփոթութիւն մը կը կարծեմք. և ահա թէ ինչպէս:

Արշակի թագաւորելը Յունաց միջամտութեամբ եղած էր, և Գոստանդ կայսր Հայոց թագաւորին հետ բարեկամութիւնը աւելի ամրացնելու համար ուղեց յոյն թագուհի մըն ալ տալ Հայերուն. մինչ միւս կողմանէ յարմար հարսնացու մըն ալ պատրաստ էր: Գոստաս կայսր՝ Գոստանդի եղբայրը իրեն կնութեան պիտի առնէր Սալաւիոս իշխանի մը աղջիկը, Ողոմպիադա անուն, երբ չամուսնացած Գոստաս կը մեռնէր նոյն տարին, և կայսրուհի լինելու սահմանեալ աղջիկը հնար չէր ալ ևս հասարակ մարդու մը տալ: Այդ Ողոմպիադայն է որ Արշակի կին եղաւ ինչպէս մեր պատմիչներէն զատ (Խոր. 46, Բուզ. 126, Վարք 50), Ամմիանոս ալ

կըսէ (Ամմ. 140), և Ս. Աթանաս ալ Կոստանդը կը մեղադրէ որ Կոստասի իօսեցեալը Բարբարոսաց ալսինքն յոյն չեղողներու տուաւ (Գաթըրճեան. Բ. 490),

Մեր պատմագիրներ Ողոմպիադայի ամուսնութիւնը կը յետաձգեն. ալ Նկատելով Կոստանդայ և Արշակայ բարեկամութեան սկիզբը, Նկատելով Կոստասայ մահուան թուականը, Նկատելով Արշակայ ամուսնութեան յարմար պարագայն, հարկ է ըսել թէ այդ ամուսնութիւնը կատարուեցաւ 350-ին կամ 351-ին սկիզբը: Խորենացին կընդունի թէ Ներսէս անձամբ «կոյս մի անուն Ողոմպիադա յազգէ կայսեր, կին ածէ Արշակայ» (Խոր. 46), իսկ հարսնաձուլութեան պաշտօնը Ներսէս կաթողիկոսէ աւելի Ներսէս պալատականի կը յարմարի. և որովհետեւ Ներսէս Կոստանդնուպոլիս կը գտնուէր, թագաւորին մօտիկ ազգականն էր, և պալատական անձ էր, շատ յարմար էր որ ինքն ընկերանար Արշակայ հարսնացուն: Այսպէս Ներսէս ոչ Ասպիոն՝ ալ Ապլաւիոս իշխանին Ողոմպիադա աղջիկը կին բերաւ Բիւզոնդիոնէ, ոչ իրեն՝ ալ Արշակին, և այսպէս կը լուծուի մեր վերը ականարկած շփոթութիւնը Ներսէսի ամուսնութեան վրայ:

Արշակայ ամուսնութեան համար ալ կը զիտեմք անցողաբար, թէ Արշակ գոնէ 45 տարեկան պէտք էր ըլլար այդ ատեն, և ենթադրելի չէ որ մինչև այն ատեն ամուրի մնացած լինի: Հարկաւ արքայորդութեան ատեն ալ ամուսնացած էր, և ըստ մեզ Արշակի այդ առաջին ամուսնութենէ սերած թոռներ են Վաքագաթ և Խոսրով և Վառմշապուհ, որք իբրև բնիկ թագաժառանգներ թագաւորութեան կը կոչուին յետոյ, առանց իրենց հայրերը յիշուելու և ազգաբանութիւննին բացատրուելու: Հաւանաբար Արշակայ առաջին ամուսինը մեռած էր, գուցէ քաղաքական նկա-

տուժով կնաթողութիւն ալ գործուեցաւ՝ որ բոլորովին հեռու չէր ժամանակին խառնակ սովորութիւններէն, ալ լաւագոյն է Արշակը ալրի ենթադրել, քանի որ պատմութիւնը հակառակը չցուցներ։ Ողոմպիադա իբրեւ թագուհի եկաւ 'ւ Ողոմպիադայի զաւակ պէտք է ընդունել Պապը, որ հարկաւ յոյն մօր զաւակ լինելուն համար Յոյներէն նախադասուեցաւ, և Արշակի ուրիշ զաւակներէն առաջ թագաւոր հռչակուեցաւ յետոյ Յոյներու ձեռքով։

Ներսէսի գործերուն դառնալով, նա Բիւզանդիոնէ դարձաւ 350-ին 23 տարեկան եղած ատեն և անմիջապէս Արշակի պալատական ճառարութեան մտաւ իբրեւ «սիրելի սենեկապետ և հաւատարիմ ի վերայ ամենայն ւկարգաց կենաց թագաւորութեան» (Բուզ. 69), որով Ներսէսի պաշտօնը մտերմութեան և վստահութեան առաւելութիւն ունեցող դերք մը կը լինի։

2. ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ

Ներսէս այդ պաշտօնին մէջ էր երբ 352-ին վախճանեցաւ Փառէն կաթողիկոս, և եթէ Փառէնի ընտրութեան ատեն ալ Ներսէսի վրայ խորհուած էր (Խոր. 34), հարկաւ նոյն միտքը պիտի զօրանար Փառէնի մահուան ետքը, մանաւանդ որ ամեն ոք կը վկայէր թէ երկտասարդ ալրի պալատականը իւր այդ փափուկ դիրքին մէջ ալ հոգեւոր և անարատ և «ամենայնիւ կատարեալ յամենայն» (Բուզ. 70) կեանք մը ունէր։ Սակայն Ներսէսի դժկամակութիւնը առիթ տուաւ Շահակի Տեղապահութեան, ինչպէս որ Փառէնի պատմութեան մէջ յիշուեցաւ։

Տեղապահութիւնը երկարեցաւ, եկեղեցական կարգեր սկսան թուլնալ, և ամենուն միտքը միշտ իրեն

սիրած գաղտնիարին կը դառնար, այն է Լուսաւորչի արիւնէն հայրապետ մը ունենալ, որ պիտի լինէր ամեն չարեաց դարմանը: Նոյն իսկ աւագանին կը կարծէր, թէ որովհետեւ Արշակունեաց թագաւորական տունը ամեն վտանգներէ ազատուելով ժառանգած էր արքունական գահը, պէտք էր որ նոյն տան կաթողիկոսական ճիւղն ալ հայրապետական աթոռին վրայ բարձրանար (Բուք. 69, Վարք 18): Հասարակաց այդ բաղձանքին դիմաց միակ Ներսէսն էր որ կը հակառակէր, և կըրցաւ պնդել մինչև որ վերջնական և լրացեալ գործով մը իւր ընդդիմութիւնը վերջացաւ, և 27 տարեկան երիտասարդ պալատականը կաթողիկոս եղաւ:

Մեծահասակ ցուցման մը կերպարանով պատմուած է գործը: Թագաւորը իւր գահուից վրայ, նախարարներ և պալատականներ աթոռին շուրջը շքեղ հանդերձանօք, եկեղեցականներն ալ ներկայ և ժողովուրդը որ ամբողջիւ թագաւորին կը դիմէ և բարձրաձայն աղաղակներով Ներսէսի կաթողիկոսանալը կը պահանջէ: Ներսէս ալ այն տեղ է իւր պաշտօնին բերմամբ՝ արքունական սուրն ու կամարը բռնած: Ընդհանուր պահանջին դէմ միայն Ներսէսի հակառակող ձայնը կը լսուի. նախ կը մերժէ, յետոյ իւր անարժանութիւնը կը պատմէ, յետոյ ժողովուրդը յանդիմանել կը սկսի, յետոյ ապագայ խստութեանց սպառնալիքներ կ'ընէ, իսկ ժողովուրդը և ոչ մէկին կարեւորութիւն կուտայ, և կը պնդէ, մինչև որ Արշակ բացարձակ իշխանութեամբ խնդիրը կը վերջացնէ:

Ներսէսին ձեռքէն կը խլեն սուրն ու կամարը, կը մերկացնեն զինքը պալատական զարդերէն և բռնութեամբ կը խոնարհեցնեն թագաւորին առջև, գանգրադեղ մագերը կը խուզեն, կ'զերիկոսական սարեգօտ կը հագցնեն, և ծերունի Փաւստոս եպիսկոպոս մըն ալ բե-

քելով անմիջապէս սարկաւազ ձեռնադրել կուտան (Բուզ. 69—72, Վարք 20—24): Նկատելի է մազեր խուզելու գործողութիւնը զոր այժմ ալ կը կատարեմք մեք կղերիկոսաց վրայ, մինչ յունական սովորութեամբ կղերիկոսաց գլուխը երկաթ ելնելը արգելուած է:

Առանց այլ ևս յապաղելու ձեռնադրութեան պատրաստութիւններ կը կատարուին: Արքունական սպիտակաձիգ կառքով, 26 նախարարաց և 13 եպիսկոպոսաց և 4000 հծծելոց ընկերակցութեամբ Ներսէս Կեսարիա կը տարուի և քահանայ և եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի: Ըստ պատմչաց ձեռնադրողն է Եւսեբիոս արքեպիսկոպոս և Ս. Բարսեղ ալ ներկայ է իբր քահանայ, և հրաշալի աղտնի մը նախ Բարսղի և լետոյ Ներսէսի վրայ կը հանգչի: Սակայն Եւսեբիոս 362-ին եպիսկոպոս եղաւ և Բարսեղին քահանայութիւնը ինքը տուաւ, որով վերոյիշեալ պարագայք պատմութեամբ չեն արդարանար: Իսկ 353-ին Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսն էր Դիանիոս, Եւսեբիոսի նախորդը, որ 340-է 362 նոյն աթոռը վարեց: Ներսէս միւսնոյն հանդիսութեամբ Վաղարշապատ դարձաւ և հայրապետական աթոռը բազմեցաւ:

3. ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ներսէս հազիւ թէ հայրապետական աթոռը բարձրացած, երիտասարդական եռանդով, լաւագոյն կրթութիւն առած մարդու փափագով, և բարեկարգութեան և բարեգարգութեան նախանձախնդիր զգացումով ձեռնարկեց նորանոր կարգադրութիւններ և կանոնադրութիւններ հաստատել, և իւր ըրածներն ալ ժողովական որոշմամբ ամրացնել ուղղելով յատուկ ժողով մը գումարեց յԱշտիշատ ճոր էր տեղի լեալ նախնեացն ժողովոյ սիւնհոդոսին» (Բուզ. 76): Ներսէսի ժողովը կա-

նոնագիրքին մէջ չկայ, ալ թուականը կրնայ դրուիլ 354-ին, իսկ բարեկարգական կանոնները միայն պատմիչներէ պիտի քաղենք:

Եկեղեցական բարեկարգութիւնք և բարեգործական հաստատութիւնք Ներսէսի անձնաւորութեան և գործունէութեան նկարագիրը կը կազմեն, այնպէս որ կարող եմք զինքը բարեկարգութեանց լուսաւորիչ անուանել, ինչպէս որ Գրիգոր՝ հաւատոց լուսաւորիչ եղած էր, և Սահակ ալ յետոյ չալրութեանց լուսաւորիչ եղաւ: Ներսէս իւր այդ գործունէութեան մէջ իրեն առաջնորդ ունեցաւ կայսերական աշխարհին եկեղեցիներուն և ժողովներուն օրինակները և կանոնները. «Զարեկարգութիւնն զոր ետես ի Յունաց աշխարհին, մանաւանդ ի թագաւորեալ քաղաքն ի սմա նկարագրէ» (Խոր. 42): Թերևս Աշտիշատայ կանոններն ալ լոյն ժողովներու քաղուածոյն էին:

Ներսէսի բարեկարգութեանց առաջիններն բարեգործականներն եղան: Բորոտներ, ուրուկներ և զանազան վարակիչ ախտեր ունեցողներ բնակութենէ կը մերժուէին և անխնամ կը մնային. Ներսէս ասոնց համար ուրկանոցներ և հիւանդանոցներ հաստատեց (Խոր. 42, Բուզ. 76, Վարք 40): Որբեր և ծերեր և չքաւորներն ալ անխնամ էին, Ներսէս իւրաքսնչիւր քաղաքի կամ գիւղի մէջ աղքատանոցներ հրամայեց կազմել (Խոր. 44): Հիւրեր և օտարներ ապաստան չէին գտներ, անոնք ալ աղքատանոցներու մէջ ընդունել հրամայեց (Խոր. 42): Այս հաստատութեանց համար յատուկ գիւղեր և ագարակներ ուրոյց, և անոնց հասոյթներով, «յարդեանց անդաստանաց և ի կթից արօտականաց և ի գեղմանց» (Խոր. 44), կարօտելոց պէտքերը հոգալու կանոն դրաւ: Չեմք գիտեր թէ ուստի զատեց այդ հասութեաբեր գիւղերը, թագաւորական հրամանով, նախարարաց տուու-

չութեանմբ, թէ Հայրապետական առատաձեռնութեանմբ, թերևս այդ նպատակին յատկացուց Տրդատի օրէնքով ամեն ագարակէն չորս արտ, և ամեն գիւղէ եօթը տրտ եկեղեցւոյ պէտքերուն յատկացնելու հրամանը (Ագաթ. 620): Միայն գիտեմք թէ ի հնումն կեդրոնական գանձ չկայր, ուր եկամուտներ կը հաւաքուէին և կը բաշխուէին, այլ նոյն իսկ արդեանց աղբիւրներ ուղղակի վայելողին կը յանձնուէին, ըլլար այն իշխան կամ եպիսկոպոս, եկեղեցի կամ անկեկանոց:

Բոլոր աշխարհին ընդհանուր բարեգործական հաստատութեանց վերին տեսուչ և յանձնաձիչ կարգեց իւր հաւատարիմ սարկաւազը Խազ Կարնեցին, «ի Մարգաց Կարնոյ» (Նոր. 44), կամ ի Կարին գաւառէ ի գեղջէ Մարագայ (Բուզ. 108), զոր տեղացիք այժմեան Կանգիւղի տեղը կը կարծեն: Պաշտօնին ընդարձակութիւնը և Ներսէսի իւր վրայ դրած վստահութիւնը, Խազի կատարեալ գովեստը կը կազմեն: Յամենայնի իբր միւս այլ Ներսէս կը նկարագրէ զայն պատմութիւնը, ոչ միայն բարեգործական աշխատութեամբ, այլ և եկեղեցական և վարչական հանճարով, արիասիրտ և ճգնաւորական կենօք, ինչպէս որ նորէն առիթ պիտի ունենամք յիշել:

Մինչև այն ատեն միայնակեացք և վանականք և եպիսկոպոսունք քաղաքներու և գիւղերու մէջ ընտանեաց մօտ կապրէին. Ներսէս այդ կենակցութիւնը արգելեց. բնակութիւններէ հեռու վանականաց համար եղբայրանոցներ հաստատեց, և միայնակեաց համար անապատներ կամ խրճիթներու խումբեր կազմեց, և եպիսկոպոսաց համար եպիսկոպոսարաններ շինել տուաւ: Վանականաց և միայնակեաց տեսուչներ որոշեց, որք եղեն Շաղիտա ասորի և Եպիփան յոյն և Գինդ Սլկուհի և Եփրեմ ոմն, բոլորն ալ Ս. Դանիէլի աշակերտներէն

(Խոր. 44, Վարք 39), Վանքերու հասոյթ ճարելու համար որոշեց որ թագաւորաց և իշխանաց և զօրավարաց գերեզմաններ վանքերու մէջ ըլլան, և փոխաբէն նախարարութեանց կողմանէ գիւղեր և ագարակներ նուիրուին վանքերուն (Վարք 39):

Ամեն գաւառներու մէջ յունարէն և ասորերէն գպրութեանց համար վարժոցներ բացաւ (Բուզ. 78), քանի որ ազգային գպրութիւն չկայր և եկեղեցական պաշտամանց մէջ ալ այդ լեզուները կը տիրէին ըստ սահմանակցութեան դրացի եկեղեցեաց: Բարձր Հալք, Արաւատ և Սիւնիք յունարէն կը գործածէին, մինչ Տուրուբերան, Աղձնիք և Վասպուրական ասորերէնի կը հետնէին, և ալս ալ յայտնի կը լինի նոյն իսկ տեղեաց և անձանց պատմական լիշտականերէն: Ներսէսի գորոցներուն աշակերտներն եղան որք հայ գպրութեանց գաղափարը յղացան և գործը կատարեցին, և որոց գլխաւորն եղաւ Ս. Մեսրովպ, Ներսէսի ձեռնասուն աշակերտը (Վարք. 83):

Գրուած է թէ Ներսէս «նորոգէր զգահս իշխանացըն Հայոց... բարձս չորեքհարիւր» (Վարք. 32): Այդպիսի բոլորովին պալատական կարգադրութիւն մը թերևս աւելի յարմարէր Ներսէս սենեկապետի վերագրել քան Ներսէս հայրապետի, ինչպէս կընէ վարուց պատմիչը, սակայն մենք կը կարծեմք թէ այս 400 թիւը յուսաւորչէ հաստատուած 400 եպիսկոպոսարաններուն հետ կապ ունի (Ագաթ. 634), և Ներսէսի գործն եղած է նախարարութեանց գահնամակի ուղղութեամբ եպիսկոպոսութեանց կարգն ալ վերակազմել և պէտք եղած կարգադրութիւնները և ձեռնադրութիւններն ընել: «Կարգեցան կարգք կաթողիկէ եկեղեցւոյ, բազմացան կարգք սրբութեան պաշտամանց և պաշտօնէից յաճախութիւն» (Բուզ. 77), խօսքն ալ նոյն միտքը կուտայ:

Ներսէսի բարեկարգութեանց գլխաւորներէն կը համարուին հետեւեալ երկուքն ալ. այսինքն է մերձաւորաց ամուսնութեանց արգելքը, և մեռելոց վրայ ոճրադործ և անպատշաճ սուգերու արգելքը (Խոր. 42): Կը լիշուի ևս «ի մեռելոտուոյ և յարենէ ուտելոյ» արգելքը (Բուզ. 77), սակայն յետագայ կանոններ ալ ևս այդ կէտը չեն շօշափեր, որ լոկ առաքելական արգելքին (Գործ. ԺԵ. 29) հետևողութեամբ լիշուած կերևի: Ալ դեղեցիկ է գերեաց, ծառայից, աշակերտաց և կըրտսերաց հետ գութ ունենալու կանոնը (Բուզ. 77), իբր զի ի նախնումն տեարք և ուսուցիչք և ծնողք բռնական և անգութ իշխանութիւն կը բանեցնէին իրենց ստորագասելոց վրայ:

Երբ Ներսէս ընդհանուր բարեկարգութեան ջանքով կը փայլէր, դրած օրէնքներուն պահպանութիւնը իրմէ կսկսէր. «նախ ինքն առնելով առ իւր անձն բարի, և ապա այլոց օրինակ բարեաց դնելով», և «վասն ճշմարտութեան մինչև ի մահ մարտնչէր» (Բուզ. 75), ախտաւորները «ինքն իւրովք ձեռօքն լուանալը զամենեսեան, օծանէր, պատէր, և ինքնին իսկ ջամբէր նոցա զիւրաքանչիւր կերակուրս» (Բուզ. 78), «զտիւ և զգիշեր ոչ դադարէր ի խրատելոյ և ի բողոքելոյ», և «զվերակացութիւնս աշխարհի ամենայն հոգաբարձութեամբ, առանց ամենայն ծուլութեան և ամենայն յապաղութեանց տանէր մինչև ի վախճան իւր, և ոչ երբէք ուրեք եղև նման նմա ալ ոք ի Հայաստան երկրի» (Բուզ. 80), և իւր սրբութեան արդիւնք «մեծամեծ նշանս և բժշկութիւնս առնէր հիւանդաց» (Բուզ. 74):

4. ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ներսէսի անձին և արժանիքին համառօտ պատ-

կերը տալէ յետոյ, իւր գլխաւոր գործառնութեանց պիտի անցնիմք, այլ ժամանակագրութիւնը մեծ արգելք մը կը յարուցանէ, թէ իւր պաշտօնավարութեան տեղութիւնը որոշելու և թէ պատահարները շարագասելու: Ներսէսի Հայրապետութեան տեղութիւնը 34 տարի դրած է Խորենացին (Խոր. 92), և այս թիւը կրկնուած է ամեն հիններէ, բաց յՕրբելեանէ որ 20 տարի կուտայ (Օրբ. Բ. 249): Վարուց պատմիչը թէպէտ ի վերջոյ 34 տարի ըսած է (Վարք. 115), սակայն լընթաց պատմութեան անգամ մը 25 տարի կուտայ՝ նորա գործունէութեան (Վարք 41), առանց այդ տարրեր թիւերը բացատրելու, թերեւ աքսորանաց ենթադրեալ 9 տարիները գործունէութենէ կը զեղչէ:

Երբ մի կողմանէ Ներսէսի 34 տարի Հայրապետութիւն կենթադրուի, միւս կողմանէ ալ Արշակի 30 տարի թագաւորութիւն կը տրուի (Խոր. 82), որ նոյնպէս դժուարութեան կը հանդիպի: Այդ թիւերու հիմը այն է թէ Պապ պաշտուած է Թէոդոսի 20-րդ տարին (Խոր. 96), մինչ իրօք Թէոդոս 16 տարի միայն թագաւորած է, և Պապի սպանութիւնն էլ ժամանակակից Ամմիանոսի վկայութեամբ եղած է Վաղէսի 11-րդ տարին: Վաղէսի մնացեալ 4 տարիները և Թէոդոսի տրուած 20 տարիները, 24 տարուոյ սխալ կը կազմեն Խորենացու ժամանակագրութեան մէջ, որ կշիռ կերպով կը տեսնուի թէ թագաւորաց և թէ կաթողիկոսաց տարիներու վրայ, և ուղղութեանց մէջ լանձնարարելի է այդ կշիռը չկորսնցնել, ինչպէս Ս. Յուսիկի պատմութեան մէջ ալ լիշեցինք:

Լուսաւորչայ 30 տարին 25-ի, և Վրթանէսի 15 տարին 8-ի իջեցնելով միայն 12 տարի զեղչած կըլլամք կաթողիկոսաց գաւազանէն, և մնացեալն ալ աւհրաժեշտ է զեղչել Ներսէսի և Արշակի տրուած տարիներէն և

այդպէս կընեն ամեն նոր հետախուզներ: Թագաւորաց գաւազանին մէջ առաջին 12 տարիներ կուղղուին Տըր-դատայ տարիները կանուխ սկսելով, իսկ վերջին մասը Արշակէ և Ներսէսէ զեղչելու պատճառը՝ նախնաբար անոնց պաշտօնավարութեան անարդարանալի երկարատեւութիւնն է, և երկրորդաբար ժամանակակից դէպքերու հետ եղած կապակցութիւնն է:

Մեր կազմելիք ժամանակագրութեան հիմը Պապայ մահն է Վաղէսի 11-րդ տարին, որ է ըսել 374-ին, և Արշակայ գերութիւնն 368-ին, ըստ պատմելոյ Ամմիանոսի (Ամմ. 328 և 282). իսկ Ներսէսի մահն ալ Պապայ սպանութիւնէն քիչ յառաջ լինելով պէտք է դնել 373-ին: Պաշտօնավարութեանց սկզբնաւորութիւնները, հնարաւոր յարմարութիւններով և երբեմն ալ ցուցուած տարիները՝ լոկ սկսած և ոչ աւարտած տարիներ հաշուելով, հաստատեցինք արդէն, Արշակայ թագաւորելը 350-ին և Ներսէսի կաթողիկոսանալը 353-ին, պահելով Խորենացոյ կշիռը թէ Ներսէս կաթողիկոս եղաւ Արշակի 3-րդ տարին (Խոր. 42): Ըստ այսմ Արշակ 350-է 368 իբր 18 տարի թագաւորութիւն կունենայ, իսկ Ներսէս 353-է 373 իբր 20 տարի հայրապետութիւն ըրած կըլլայ համաձայն Օրբելեանի ցուցակին:

Դրացի մեծ տէրութեանց վեհապետներուն հետ բաղդատուելով, Արշակ կսկսի Կոստանդի 11-րդ տարին, կը լրացնէ նորա 24 տարիները, Յուլիանոսի 2 և Յովիանոսի 1 տարիները և կը դադարի Վաղէսի 5-րդ տարին: Իսկ Ներսէս կսկսի Կոստանդի 17-րդ տարին, կը լրացնէ Կոստանդի 24, Յուլիանոսի 2 և Յովիանոսի 1 տարիները, և կը վախճանի Վաղէսի 11-րդ տարին: Իսկ Պարսից գահուն վրայ կը գտնեմք միշտ Շապուհը, որ 309-ին ծնած օրը թագաւոր հռչակուած լինելով

մինչև 379 թագաւորեց, և ժամանակակից եղաւ մինչև հիմայ յիշուած թագաւորաց և կաթողիկոսաց: Այդ բաղդատական հաշիւները օգտակար են յառաջ բերուելիք պատմական դիպումածոց տարիները որոշելու և կարգը հաստատելու համար:

5. ԳՆԷԼ ԵՒ ՓԱՌԱՆՁԵՄ

Ներսէսի հայրապետութեան գործունէութեան առաջին տարիները կանցնին բոլորովին ներքին բարեկարգութիւններով, ներսէն հանդարտութիւն և դուրսէն խաղաղութիւն կը նպաստեն այդ աշխատութեանց. կաթողիկոսի և թագաւորի մէջ ալ կատարեալ համաձայնութիւն կը տիրէ, որուն նշան է պատմութեան վկայելը. թէ Արշակ՝ կենաց առաջին մասին մէջ աստուածային իմաստութեան հետևող էր, և միայն վերջին տարիներուն մէջ օւղղութենէ շեղեցաւ (Բուզ. 109): Մեր պատմելիք պատահարները ալ ևս Արշակայ և Ներսէսի առաջին տարիներուն չեն պատկանիր, զի լաւ յարաբերութեանց խզումներ կսկսին:

Տիրանի թագաւորութեան ժամանակէն Արշակայ Տրդատ եղբայրը և սորա որդին Գնէլ և Արտաշէս մեռած եղբօր որդին Տիրիթ պատանդ ղրկուած էին Կոստանդնուպոլիս: Տրդատ կայսեր հրամանով սպանուեցաւ քաղաքական յարաբերութեանց շփոթած ատենը: Խորենացի Վաղենտինոս կայսեր անունը կուտայ (Խոր. 44), ալ պէտք է Կոստանդ ըլլայ սպաննողը, եթէ երբէք Տրդատ բնական մահուամբ մեռած չէ և սպանութիւնը կասկածով զրուցուած է, ինչ որ պատանդներու նկատմամբ շուտով կրնայ ծնիլ: Երբ Կոստանդ և Արշակ բարեկամ եղան և Ողոմպիադա հարսնացու զըրկուեցաւ, Գնէլ և Տիրիթ պատանդներն ալ ի միասին

արձակուեցան: Պատմութեան մէջ ալ լիշուած է որ ներսէս Ողոմպիադան և պատանդները ի միասին բերաւ (Խոր. 46), և ըստ մեր հաշիւոյ թուականը 350-է, ներսէսի պալատականութեան ատեն:

Գնէլ կայսրէն հիւպատոսութեան աստիճան առած էր (Խոր. 46), և իւր արժանեօք ամենուն սիրելի էր, յաջող ամուսնութիւն ալ ունեցաւ Սիւնեաց Անգովկ կամ Անգիոք նախարարին Փառանձեմ աղջկան հետ, որ բնական և բարոյական ձիրքերով հայ օրիորդներուն առաջինը նկատուած էր: Գնէլ կայսերական պալատան մէջ բարձր կրթութիւն առած լինելուն, գլխաւոր նախարարք իրենց զաւակները Գնէլի մօտ դրին զգարգու և զինուո հանդերձանքը անկէ սորվելու համար: Բայց Գնէլ նախանձու առարկայ դարձաւ, մանաւանդ իւր հօրեղբորորդոյն Տիրիթին, որ շարունակ քսութիւններով Արշակայ կասկածները գրգռեց: Գնէլ իւր կուրացեալ պապուն Տիրանի մօտ կը բնակէր ի Կուաշ, Այրարատ նահանգին մէջ. անոր համար Արշակ Տիրանի վրայ ալ սկսաւ կասկածել. նախ Գնէլը հեռացուց Սուբերանի (այժմ Բերկրի, Վանայ մօտ), և յետոյ Տիրանը սպաննել տուաւ ի ծածուկ, վերջապէս Գնէլն ալ դաւաճանութեամբ հրաւիրեց ի Գառնի հանդիսի պատճառով, և նենգութեամբ սպաննել տուաւ հետեւեալ պարագայից մէջ:

Նաւասարդի տարեկան տօնն էր, և այն օր ներսէս ալ իբր հայրապետ թագաւորի մօտ էր: Գնէլ տօնին հասնելուն պէս խորհախութեամբ կը ձերբակալուի, և Փառանձեմ որ իրեն հետ էր, անմիջապէս եկեղեցի կը վազէ որ հայրապետին լուր տալ: Ներսէս որ եկեղեցուց մէջ առաւօտու ժամերգութիւնը կը կատարէր, աղօթքը կընդմիջէ և թագաւորին կերթայ, բայց Արշակ սամուրենի մուշտակին մէջ գլուխը ծած-

կած սուտ քուն կը ձևացնէ, մինչև որ Երազմակ դահ-
ճապետ Գնէլի սպաննուած լինելուն լուրը բերէ: Ներ-
սէս կը զայրանայ, դաւաճանութիւնը կը խալտառակէ,
Արշակը կը յանդիմանէ, և երկնից անէծքը կը սպառ-
նայ նորա գլխուն, և կը հեռանայ, և այդ պարագա-
յէն թագաւորի և կաթողիկոսի յարաբերութիւնք կը
ցրտանան և հետզհետէ կընդհատին (Բուզ. 119—124,
Վարք 43—49): Խորենացի որսի մէջ կեղծեալ դիպուա-
ծով սպաննուած կը կարծէ Գնէլը, այլ մեր պատմածը,
որ Բիւզանդէ և վարուց պատմիչէն առնուած է, աւե-
լի պատմական է:

Գնէլի սպանութեան թուականը ճշդելու կը ծա-
ռայեն Բուզանդի սա խօսքերը «վասն զի վաղիւն հասե-
լոյ առաւօտուն օրն լուսանայր կիւրակէն, և յալմ ա-
ւուր տօն դիպեցաւ յիշատակի Մեծին Յովհաննու որ ի
Գրիգորէ և ի Տրդատայ յաւանին Բագաւանին կարգեալ
էր» (Բուզ. 121): Արդ այս տօնը Նաւասարդի տարեմու-
տին տօնն էր (Սգաթ. 619), ինչպէս այս տեղ ալ լիշ-
ուածէ, թէ Արշակ «ոչ կամեցեալ զտօնս Նաւասարդաց
առանց քօ անցուցանել» (Բուզ. 120): Արդ այս միջոցին
Նաւասարդի 1-ը կիրակիի հանդիպած է 359 օգոստոս
29-ին, ինչպէս որ հայկական տոմարին ճշդուած հաշիւ-
ներով կըցուցուի: Այդ թուականը պատմական պահանջ-
ներու ալ կը համապատասխանէ, զի մինչև Գնէլի սպա-
նութիւնը թագաւորի և կաթողիկոսի յարաբերութիւնք
լաւ եղած են, և սպանութենէ սկսելով խանգարուած
են, զի Արշակի ընթացքն ալ կարծես կը խանգարի: Տիրա-
նը և Գնէլը սպաննել տալէն ետքը, Տիրիթն ալ սպան-
նել կուտայ զգալով անոր դաւաճանութիւնը: Աւելին
ալ կայ. Գնէլի յուղարկաւորութեան առթիւ Արշակ կը
ճանչնայ Փառանձեմը և կը հաւնի անոր. և Տիրիթը
մէջտեղէն վերցնել կուզէ, երբ նա կը պատրաստուի

իւր հօրեղբօր որդւոյն ալրին իրեն կին առնուլ: Արշակ Փառանձեմը իւր արքունեաց մէջ կառնէ, բայց Փառանձեմ չհաւանիր՝ իբրև հարճ ծառայել Արշակայ հաճոյից:

Աստի կը ծագի Ողոմպիադայէ ազատուելու խորհուրդը, և թագուհին կը սպանուի քսոմենիի դաւաճանութեամբ: Արշամունեաց Գոմկունք (այժմ Վարդովայ Գոյնուկ) գիւղէն Մըջիւնիկ անուանեալ պալատան դրան երէց մը եկեղեցւոյ մէջ թագուհին հաղորդելու տեսնելուն կենաց գեղոյն զգեղ մահու կը խառնէ (Բուզ. 127), Ողոմպիադա կը մեռնի, Արշակ ալրի կը մնայ, և Փառանձեմ Արշակայ կին և Հայոց թագուհի կը լինի: Պատմութիւնն Փառանձեմը կամբաստանէ ընդհանուր առմամբ, որովհետև ինքն էր որ կօգտուէր, սակայն մեծ մեղադրանքը Արշակի վրայ կը ծանրանայ, վասն զի Գնէլի և Տիրիթի օպանութիւններով Փառանձեմը իւր արքունեաց մէջ կառնէր, և Փառանձեմ իւր դաւաճանութիւններէն չէր կրնար օգտուիլ և տիկնութեան չէր հասներ, եթէ Արշակ չլինէր ալդ ընթացքին կարգադրողը:

Ողոմպիադայի սպանութիւնը քաղաքական նպատակի ալ պիտի ծառայէր, որովհետև Ողոմպիադա Յունաց կողմանէ պաշտօնապէս դրուած թագուհի մ'էր, և ալդ թագուհին պէտք էր մէջտեղէն վերցնել, երբ Արշակ սկսած էր արդէն Յոյներէն յոյսը կտրել, յունասէր քաղաքականութենէ հեռանալ և պարսկասէր քաղաքականութեամբ իւր կացութիւնը ամրացնել: Արշակ անգամ մըն ալ Պարսկաստան դացեր էր Վարդան Մամիկոնեանի միջնորդութեամբ և աւետարանի վրայ երդումով Շապուհին բարեկամութիւն խոստացած էր: Այդ դիպուածը Յուլիանոսի պատերազմէն 8 տարի յառաջ տեղի ունեցած լինելով (Բուզ. 140). պէտք է գնել

355-ին, և որչափ ալ Ներսէսի ազդեցութեամբ յունասէր քաղաքականութիւնը դեռ կը շարունակէր, սակայն Շապուհի և Արշակի յարաբերութիւնները սկսեցին լաւանալ: Վասն Սամիկոնեան ալ Պարսից դէմ առեւ լռութեամբ և իւր եղբօր Վարդանի դէմ հակառակութեամբ, յաջողած էր Արշակը լեղակարծ կերպով Պարսկաստանէ Հայաստան բերել, սակայն չէր կրցած բոլորովին Արշակի պարսկասէր միտումները դադրեցնել, և Արշակ 358 ին հալ գունդեր ալ լղած էր Միջագետք իբր Շապուհի նիզակակից: Այդ ուղղութիւնը իւր լրումը կը գտնէր միւս տարի 359-ին Ողոմպիադաւի սպանութեամբ, որ քսոմենի ոճրագործութիւն լինելէ զատ, ուղղակի Յունաց դէմ անարգանք էր: Ներսէս հալրապետ, որ յայտնապէս յունասէր քաղաքականութեան քարեկամ էր, և պարսկասէր քաղաքականութեան բացարձակ հակառակող, կը զգար որ հնար չէր իրեն ալ ևս Արշակի հետ լաւ յարաբերութիւն պահել և արքունեաց մէջ ազդեցութիւն գործածել. և կը պարտաւորուէր հրապարակէ քաջուիլ:

6. ՆԵՐՍԷՍԻ ՔԱՇՈՒԻԼԸ

Ներսէս թէպէտ բուն հետապնդող մէր և դժուարութիւններէ վհատող չէր, հրապարակէ քաջուիլ կը պարտաւորուէր, որովհետեւ պարագաներն ալ իրեն նպաստաւոր չէին: Եթէ ինքն յունական քաղաքականութիւն կը պաշտպանէր, շարժառիթը քրիստոնէական ուղղափառ հաւատքն էր. դժբաղդաբար Կոստանդ իւր վերջին տարիներուն մէջ ուղղափառները հալածող եղած էր, և Կոստանդի ալ կը յաջորդէր քրիստոնէութիւնը ուրացող և հալածող Յուլիանոս մը, և Ներսէսի հնար չէր այսպիսի քաղաքականութեան պաշտպան

Պանգնել: Ահա թէ ինչպէս 359-է 363 Ներսէս քաղաքական գործունէութենէ ձեռնթափ լինել կը պարտաւորուէր:

Պատմութիւնը կըսէ թէ Ներսէս ալ ևս չէր գար «ի բանակն առ թագաւորն», այսինքն է մասնակից չէր լիներ արքունական գործերու, յորս կաթողիկոսներն թէ իբր երկրին մեծամեծներէն մին, թէ իբր Պահլաւունեաց կամ Պարթևեանց տան նահապետ, և թէ իբր հոգևոր պետ, հաստատուն և կանոնաւոր մասնակցութիւն ունէին, մանաւանդ թէ գերազանց և նոյն իսկ թագաւորին ազգեցութիւնը կըռող գեր կը վարէին (Բուզ. 133): Բայց երբ քաղաքական գործերէ և արքունական յարաբերութիւններէ ձեռնթափ էր Ներսէս, հոգևոր պաշտօնը չէր մոռնար, և կը շարունակէր «ուղղել, կարգել և հաստատել զեկեղեցիսն» (Բուզ. 114): Վարուց պատմիչը մինչև Ուռհա ալ կը տանի զՆերսէս (Վարք 66), և անհնար չէ որ իւր հովուական պտուտները մինչև Միջագետք հասուցած և Եդեսիա այցելած լինի:

Այդ միջոցին է Չոնակի հակաթոռ կաթողիկոսութիւնը: Արշակ նկատելով Ներսէսի հեռանալը, արքունեաց մէջ կաթողիկոսական դիրքը դատարկ չթողլու համար, կամ թէ Ներսէսի հակառակութիւն ընելու համար «զՉոնակ ոմն անուն» կաթողիկոս ընել կուտայ (Բուզ. 127): Միայն Աղձնեաց և Կորգուաց երկու եպիսկոպոսները կուգան ձեռնադրելու, կամ թէ վարուց պատմագրին համաձայն՝ Աղձնեաց և Անձևացեաց և Գաւառոյ երեք եպիսկոպոսները միայն կուգան, իսկ մնացեալ եպիսկոպոսներ չեն ուզեր գործակցիլ (Բուզ. 127, Վարք 66):

Սակայն Խորենացի չունի երբէք Չոնակի անուն, յետագայ պատմագիրներ և ցուցակագիրներ ալ նորա

Հետևողութեամբ Ձոնակի անուն չեն լիջեր: Նկատելի է-
 ևս որ նոյն իսկ Բուզանդայ պատմութեան մէջ, Ձոնակ
 անգամ մը լիջուելէ ետքը բոլորովին կանհետանայ, ոչ
 գործունէութիւն ունի և ոչ դեր, և երբ քիչ ետքը
 Ներսէս նորէն Արշակի հետ կը հաշտուի, չգիտցուի-
 թէ ինչ եղաւ Ձոնակը, կամ թէ ինչպէս հեռացաւ կա-
 թողիկոսութենէն: Բուզանդ Ձոնակի նկարագիրն ալ տա-
 լով միանգամ կը կոչէ զնա «այլ զգօն», և միւս անգամ
 կանուանէ «ստրուկ ի ստրկաց արքունի» (Բուզ. 127),
 և պատճառն այն է որ թագաւորը շարունակ չլանդի-
 մաներ, չանիծեր, չսպառնար:

Պէտք է նկատել ևս թէ Արշակ չէր կրնար սինլքոր
 անձ մը հանել Ներսէսի դէմ և զայն իբր կաթողիկոս
 ընդունել և ընդունել տալ առանց եպիսկոպոսաց գոր-
 ծակցութեան. ուստի Ձոնակ ըսուածը պէտք էր որ ե-
 պիսկոպոսներու մէջ դիրք և դեր վայելող մէկը ըլլար,
 աւելի իբր կաթողիկոսութեան տեղակալ, քան թէ բուն
 կաթողիկոս, և առ այս նախկին տեղապահ Շահակէ
 յարմար մէկը չեմք գտներ. մէկ կողմէ զգօն և միւս
 կողմէ յարմարող անձ մը: Մինչև իսկ պիտի ըսեմք թէ
 մի միայն տեղը, ուր այս անունը կը գտնուի, ԶԱՀԱԿ
 գրութիւնը սխալ ընթերցմամբ **ՁՈՆԱԿ** եղած է:
 Այլիվանեցին Ներսէսի յաջորդ Շահակի անունը Ձոնակ
 կը գրէ, և երկու անունները փոխանակելով մեր կար-
 ծիքին իրական հաստատութիւն կուտայ:

Ձոնակի միջադէպը նորութիւն մըն է նախընթաց
 պատմութեան համար, դժբաղդաբար նմաններ շատ ու-
 նի յետագայ պատմութեան մէջ, գլխաւորաբար Սահա-
 կի ժամանակ: Այս պարագայն մեզի կը հաւաստէ կա-
 թողիկոսներու կրկնակի դերը, մին իբր հոգևոր պետ
 և հոգևորական գործերու վարիչ, և միւսը իբր երկրին
 աւագանւոյն գլխաւոր և քաղաքական գործերու մաս-

Նակից՝ Ներսէս իւր քաշուելովը միայն քաղաքական գործերը լքանող եղաւ, և միայն այս քաղաքական գործերուն համար փոխանակող մը բերուեցաւ, մինչ հոգեւորական գործերը կարող եղաւ ամբողջաբար պահել ու վարել: Եպիսկոպոսաց մեծամասնութիւնը, կամ լաւ ևս ամբողջութիւնը Ներսէսի նմանողութեամբ քաղաքական գործերէ ձեռնմխ անաց, առանց իւր հոգեւոր պետէն բաժնուելու և հոգեւոր գործերէ քաշուելու. և միայն երկու կամ երեք եպիսկոպոսներ համակերպեցան թագաւորին կամքին և Չոնակի գործակցեցան:

Պարագաններ ալ այնպէս և այնչափ դժուարին էին, որ Ներսէս բաղդ մը պիտի սեպէր քաղաքական գործունէութենէ հեռանալը: Ինքն ի ծնէ և ի բնէ քրիստոնեայ և յունական կոչման պաշտպան, չէր կրնար ոչ արիանոս Կոստանդի վերջին զեղծումները և ոչ հեթանոս Յուլիանոսի ընթացքը պաշտպանել, և ոչ ալ կըրնար պարսկական կամ մոգական կրօնքի կողմը հակիլ: Արքունիքն ու նախարարութիւնը վարանոտ քաղաքականութեամբ միայն օրը օրին վտանգէ զերծ մնալու նպատակին կը ծառայէին. և ասոր հակառակ աւելի ապահով ճանպար մը ցուցնել հնար չէր: Ներսէս այդ անհնարին և անել կացութեան առջև կը քաշուի, և թող կուտայ որ ուրիշներ ընեն ինչ կրնան: Կոստանդի վերջին և Յուլիանոսի երկու տարիներուն մէջ իւր անունը չլսուիր. և անմասն կը մնայ ինքն այդ ահեղ շփոթութեանց պատմութենէն:

Լոկ քաղաքական պատահարք եկեղեցական պատմութեան շրջանակէն դուրս են, այլ յետագայ դիպումներու կապակցութեան համար բաւական լինի յիշել, թէ Արշակ 360-ին Կոստանդի հետ տեսնուեցաւ ի Կեսարիա և բարեկամութիւնը նորոգեց (Ամմ. 139), այլ յետոյ դարձեալ երկու պետութիւնները միանգամայն գոր-

ծածել աշխատեցաւ. Յուլիանոսէ հրաման ստացաւ անոր օգնութեան երթալ (Ամմ. 192), ալլ օգնութիւն չդրկեց (Ամմ. 226), և միանգամայն Պարսից գաւառները աւարեց (Ամմ. 241): Երբ կացութեան դժուարութիւնները ի նկատի առնուին, Արշակայ ընթացքը բացարձակապէս գատապարտելի պէտք չէ նկատուի, թէ պէտեւ ստոյգ ալ է որ վարանոտ ընթացքներ առանց վնասի չեն մնար:

Յուլիանոս յաղթուեցաւ Շապուհէ և սպանուեցաւ 363 յունիս 26-ին. և Յովիանոս պարտեալ բանակի մէջ կայսր ընտրուելով ծանր պայմաններով խաղաղութիւն կնքեց: Միժ Հայոց Յայնկոյստիգրիսեան հինգ գաւառներ, Արզն, Մոկք, Հարեւանդ, Հեր և Կորդուք (Arzanena, Moxoena, Zabdicena, Hehimena, Corduena, Ամմ. 240), Պարսից թողուեցան, և Յոյնք յանձնառու եղան ալլ ևս Հայոց չօգնել (Ամմ. 241, Բուզ. 140): Այդ գաշնակցութիւնը որ Հայերը անպաշտպան կը թողուր Պարսից առջև, Արշակայ սպասածը չէր, և Պարսից երկիւղը զօրացած ատեն նորէն Յունաց հովանաւորութիւնը որոնելու հարկ ծագեցաւ:

7. ՆԵՐՍԷՍ Ի ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Պարագայից փոփոխուելով ահա Ներսէս նորէն հրապարակի վրայ է. իսկ Զոնական անունն իսկ չլիշուիր. ինչպէս յանկարծ երեւեցաւ այնպէս ալ յանկարծ կը մոռցուի: Արշակ ինքնին Ներսէսի ետեւէն կերթայ, և զղջական և աղաչական միջոցներով կը հաճեցնէ որ քաջուած դիրքը թողու և գործոց գլուխ անցնի (Բուզ. 115, Խոր. 66, Վարք 51): Ներսէս կը հաւանի, որովհետեւ իւր յարաբերութիւնք պիտի լինին ուղղափառ Յովիանոսի հետ, և իւր նպատակը պիտի լինի յունա-

կան պաշտպանութիւն պատրաստել պարսկականին դէմ: Նախ և առաջ նախարարներու համաձայնութիւնն ալ կը պատրաստէ, թագաւոր և կաթողիկոս և նախարարք կը միաբանին և իրարու գործակցելու երդում կընեն. և միայն Մեհրուժան Արծրունի (Բուզ. 144), և լետոյ Վահան Մամիկոնեան (Բուզ. 164), կամ թէ Մեհրուժան և Վահան ի միասին (Խոր. 68), չեն համաձայներ և սրտով ու հաւատքով Պարսից կողմը կանցնին:

Կորոշուի զեսպանութիւն մը լղել առ կայսրն, և հակառակ յունապարսիկ դաշանց կայսերական պաշտպանութիւն խնդրել Հայաստանի վրայ: Թերևս Յովհաննոս երթալու դիտմամբ սկսաւ խորհուրդը, ալ Յովհաննոս 7 ամիսէ մեռաւ, և զեսպանութիւնն Վաղէսի ժամանակ հասաւ ի Կոստանդնուպոլիս: Ինքն Ներսէս գլուխ էր զեսպանութեան, և իրեն հետ ալ ևս 9 (Բուզ. 106), կամ 17 (Վարք, 52) նշանաւոր նախարարներ. թէպէտև յառաջ բերուած անուններուն մէջ շփոթութիւն կը տեսնուի, զի Վարդան Մամիկոնեան կրնայ արդէն սպաննալ նկատուիլ, և Մեհրուժան Արծրունի արդէն հտուտածեալ Պարսից կողմը:

Ըստ Բուզանդայ. նախ Ներսէս մեծապայծառ փառօք մեծարուեցաւ (Բուզ. 81), Վաղէսի տղան բժշկելու հրաւիրուեցաւ, և Ներսէս ուղղափառ դաւանութիւն ընդունելը պայման դրաւ. ալ տղան մեռաւ (81—90), և Վաղէս աքսորեց զՆերսէս (91), իսկ նախարարները պատուով Արշակի դարձուց (92), Ներսէս 9 տարի մնաց յաքսոր (96), և Վաղէսի մահուանէ լետոյ աքսորէ ազատուեցաւ և Հայաստան դարձաւ (112): Արշակ Ներսէսի աքսորուելուն վրէժը լուծելու համար Վասակ զօրավարը լղեց, որ 6 տարի Յունաց գաւառները տւերեց (107):

Ըստ պատմչին վարուց. Վաղէս նախ Ներսէսը մե-

Ժարեց և Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքէն ալ վեր նըստեցուց (Վարք 53), ալ Տրայիանոս որդւոյն մահուան պատճառ Ներսէսը նկատելով նախ բանտարկեց և մեռցնել ուզեց (56), բայց իւր իշխաններուն միջամտութեամբ ուրիշ 72 եկեղեցականաց հետ աքսորեց (57), ուր մնաց Ներսէս 9 ամիս (58), Վաղէս նախարարները պատուով դարձուց (59), ալ Արշակ Վասակը Յունաց վրայ շրկեց, որ լաղթական հասաւ մինչև Խուլսուպոլիս (60) այժմ Իւսկիւտար, Վաղէս փախաւ և Նեքտապոս պատրիարք հաշտութիւն խօսեցաւ, և Վասակ 8 ամիս արշաւանքէ լետոյ դարձաւ (61), Վաղէս մեռաւ, և Ներսէս ազատեցաւ, և Կոստանդնուպոլսոյ ժողովոյն ալ ներկայ լինելէ լետոյ դարձաւ (62):

Ըստ Խորենացւոյ. Ներսէս առաջին զեսպանութիւն մը կատարեց Վաղենտինոսի օրով, շատ պատիւ գտաւ, և Ողոմպիագայն և պատանդները բերելով դարձաւ (Խոր. 46): Երկրորդ զեսպանութիւն ալ ունեցաւ Վաղէսի օրով, Պապն ու նախարարաց զաւակները պատանդ տարաւ (66), բայց Վաղէս երեսն ալ տեսնել չուզեց և աքսորեց (68): Մակեդոն պատրիարք միջամտել առաջարկեց՝ եթէ հոգեմարտութեան համաձայնին. Ներսէս մերժեց, ալ Պապ և պատանդներ համաձայնեցան և ազատուեցան և դարձան (70): Ներսէս ազատուեցաւ Վաղէսի մեռնելէն ետքը, Կոստանդնուպոլսոյ ժողովոյն ներկայ եղաւ (76), և Արշակայ ձերբակալութենէ ետքը, Թէոդոսի հրամանով Պապը թաքաւորեցուց և ի միասին տարաւ (84):

Այդ երեք տեսակ պատմութիւններն ալ իբր նախնական համարուելուն զատ-զատ քաղեցինք, և յայտնի է որ իբրաւ հետ չեն կրնար համաձայնիլ, ալ և իւրաքանչիւրը իւր մէջ այնպիսի ժամանակագրական սխալներ կը պարունակէ, որ առանց բացատրելու ալ ցարդ յառաջ բե-

ըուածներէն կը հասկացուի: Մեք պատմութիւն իւր
 իրական կերպարանին վերածելու համար ընդունելի և
 անընդունելի պարագաները զատեմք:

Ներսէս կաթողիկոսութեան մէջ երկու դեսպանու-
 թիւն ըրած չէ: Առաջին դեսպանութիւն ըսուածը երի-
 տասարդութեան տուն Կոստանդնուպոլիս գտնուելն է,
 ո՛չ Վաղենտինոս ալլ Կոստանդ կայսեր ժամանակ, երբ
 իբր սլաւատական Ողոմպիադայի ընկերացաւ և պատանդ-
 ները դարձուց 350-ին: Բուն և միակ դեսպանութիւնը
 տեղի ունեցած է 364-ին համաձայն ամեն ազգային
 պատմագրաց, թէպէտ արտաքինք լիշատակութիւն
 չընեն: Թէպէտ դեսպանութեամբ եկող անձի մը աք-
 սորուիլը քաղաքական օրինաց համաձայն չէ, բայց
 Վաղէսի պէս կայսրէ մը ապօրէն գործ մըն ալ կրնայ
 սպասուել: Միայն Մակեդոն պատրիարքի միջամտու-
 թիւնը ժամանակագրութեան չյարմարիր, զի Մակե-
 դոն 360-ին պատրիարքութենէ ելած էր և 361-ին կամ
 քիչ ետքը մեռած և Վաղէսի հետ ժամանակակից չե-
 ղաւ: Կրնայ ընդունուիլ թէ Վաղէս Հայոց դեսպա-
 նութեան գլուխը հոգևոր պետ մը տեսնելով, առաջ
 պատուով, յետոյ երկիւղիւ, զայն իւր կրօնական տեսու-
 թեանց կողմը շահիլ ուզած ըլլայ, և պահ մը աքսորի
 պէս զայն հեռացուցած ըլլայ: Ալլ Վաղէսի Տրալիանոս
 տղուն հիւանդութեան և մահուան միջադէպները պատ-
 մական չեն. Նազիանզացւոյն գրածին համեմատ նման-
 օրինակ դէպք մը տեղի ունեցաւ ի Կեսարիա Վաղէսի և
 Բարսեղի մէջ, Վաղենտինոս-Գաղատոս օրդոյն հիւան-
 դութեան և մահուան առթիւ, ալլ Բարսեղ աքսորի
 վճիռը ընդունելէն ետքը աքսորէ ազատեցաւ (Fialon
 167, Guérin Բ. 1172, Petin Ա. 369):

Ինը տարի աքսոր մնալը արդէն ոմանց մէջ փո-
 խուած և ինը ամիս ըսուած է, և կերևի թէ պարզ

գրչութեան սխալով մը ամիս եղած է ամս. և եթէ մինչև Վաղէսի մահը աքսոր մնացած ըսեմք կը հասնիմք 379 ին, Կոստանդնուպոլսոյ ժողովն ալ տեղի ունեցաւ 381-ին, մինչ Ներսէսի մահը 373-էն յետոյ թողուլ անհնար է. հետեւեալ ալդ պատմուած պարագաները պէտք է բոլորովին պատմութենէ դուրս թողուլ: Վասակի հրամանատարութեամբ կատարուած Յունաստանի արշաւանքը հաւանական չկրնար լինել, քանի որ Արշակ Յունաց դէմ թշնամութեան նպատակ չունէր, և Ամմիանոս ալ Արշակը բարեկամ մեր միշտ և հաւատարիմ կը ճանչնայ (Ամմ. 241): Դեսպանութեան հետեւանաց վրայ անորոշ են հասած տեղեկութիւնք. զի գործն ալ անորոշ կերպարան ունեցած է: Վաղէս խոստացած է բերանով, ալ իրօք ոչինչ կատարած: Խոստմանց վստահանալով Հայք Պարսից հետ թըշնամացած են, և Յոյներէն օգնութիւն չհասնելուն համար մենակ և տկար մնացած, որով Արշակայ եղերական վախճանին պատճառ եղած են Յունաց սուտ խոստումները ինչպէս պիտի տեսնեմք:

Պապի պատանդ տարուելուն պարագայն կրնայ ընդունուիլ, իբրև հաւատարմութեան նշան և իբրև երաշխաւորութիւն Արշակայ կողմանէ, և Պապին Կոստանդնուպոլսոյ մէջ չպահուիլը իբրև ազատութիւն նկատուած, զի Պապ կայսեր հրամանով Նէոկեսարիա զըրկուեցաւ (Ամմ. 283): Մեր տուած թուականները կը ստիպեն ընդունել թէ Պապ որդի է Արշակայ և Ոլոմպիադայ ծնեալ 351-ին, և ոչ Արշակայ և Փառանձեմայ զի յարբունս հասեալ պատանի էր երբ պատանդ տարուեցաւ (Բուզ. 126, Խոր. 66) ինչպէս ըսինք 364-ին, Վաղէսի թագաւորելուն առաջին տարին: Վարուց պատմիչը Պապի եղբայր մըն ալ կուտայ Տրդատ անունով (Վարք 50), և թերևս այս Տրդատն է որ ի վերջոյ

Փառանձեմի հետ կը գտնուի. իսկ Պապին ու Տրդատին Փառանձեմի զաւակ համարուիլը պզտիկուց անոր խնամոց ներքեւ մեծցած ըլլալնէն յառաջ եկած է, և մօրուն մօր տեղ անցած է:

Այդ խորհրդածութիւններէ ետեւ ահա պատմական պարագայից քաղուածը: Արշակ Յունաց հետ բարեկամութիւնը պնդելու հարկ կը տեսնէ. Ներսէսի հետ կը հաշտուի, նորա ձեռք նախարարներու հետ ալ կը համաձայնի, Ներսէսը դեսպան կը ղրկէ և Պապը պատանդ. Վաղէս դեսպանութիւնը կընդունի սին խոստումներով: Այս եղելութիւնք 364-ին: Վաղէս Ներսէսի հետ կրօնական խնդրոց ալ կը մտնէ, Ներսէսի անհամաձայնութենէն կը ցաւի, վայրկեան մը բռնութիւն ալ փորձել կը խորհի, բայց վերջապէս Ներսէսը կը դարձնէ խոստումներով, և Պապին բնակութեան տեղ կը սահմանէ Նէոկեսարիա (այժմ Նիկսար) քաղաքը: Այս վերջին դէպքերն ալ 365-ին: Ներսէս կը դառնայ 9 ամիս բացակայութենէ յետոյ:

8. ԲԱՅԱԿԱՑՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑԻՆ

Ներսէսի բացակայութեան ատեն տեղապահութեան պաշտօնը վարողն եղած է Խադ Կարնեցին, որ յառաջ սարկաւագ էր միայն. և հետզհետէ Բագրևանդայ և Արշարունեաց եպիսկոպոսութեան էր հասած (Խոր. 72, Բուզ. 108): Խադ կատարելապէս Ներսէսի ընթացքին հետեող սկսած էր համարձակութեամբ յանդիմանել Արշակայ ապօրէն գործերը: Արշակ անոր վրայ կաշառքն ալ փորձեց (Բուզ. 110), սպառնալիքն ալ, բայց Խադ չփոխուեցաւ: Մինչև իսկ քարկոծման փորձ եղաւ Խադայ վրայ, բայց Ապահունեաց նախարարազուն երիտասարդներ, Խադայ դստեր տագրներ, պաշտպան կանգ-

նեցան, և զինքը վտանգէ ազատելով իրենց գաւառը տարին (Խոր. 74):

Խաղայ համար կը պատմուի թէ իւր այդչափ անձնուրաց և նախանձախնդիր աշխատութեանց մէջ պարտնող առ հանգերն և շիասէր էր (Խոր. 72), առանց սրբութեան և սքանչելագործութեան համբաւը կորուսանելու (Խոր. 72, Բուզ. 111): Իւր հակառակորդներ առիթ առին աստի զինքը պարսաւել, այլ սուրբը տեղի չտալու համար տարազը փոխեց, խարազ հագաւ և էշով կը ճանպորդէր: Մեք միայն զիտել կուտամք թէ եկեղեցականաց անշուք տարազը և խստակրօն կեանքը, յատուկ էր ճգնաւորական կենաց հետեւողներուն, իսկ աշխարհիկ և ամուսնաւոր եկեղեցականներու, որպիսի ոք էր և Խաղ, արգելեալ չէր վայելչութեան սահմանին մէջ զարդեր և զւրուրթիւններ գործածել:

Ներսէսի բացակայութեան Արշակայ և Խաղայ մէջ խնդրոյ նիւթ եղող գործերուն կարգին կը լիշուի Կամսարականաց կոտորածը: Արշակ նենգութեամբ հացկերութի կը հրաւիրէ Սրմաւիր, բոլոր Արշաւիրի տունը, և ամենն ալ այնտեղ ջարդել կուտայ, բաց ի Սպանգարատէ, որ ըստ ոմանց Արշակունեաց փեսայ էր (Խոր. 70), և ըստ այլոց փոքրիկ մանուկ էր (Բուզ. 133): Կամսարականաց մարմիններու թաղումն ալ զլացաւ Արշակ, մինչև իսկ նոյն տոհմին ծառաներէն քանի հաւոր, որք իրենց տէրերուն մարմինները ի ծածուկ թաղած էին, Արշակայ հրամանով կախաղան հանուեցան (Խոր. 74): Կամսարական Ներսէս ալ զինքն այլ ևս ապահով չգտալուն տունով տեղով Յունաստան փախաւ:

Կամսարականաց կոտորածը յատկապէս կը լիշուի, ոչ իբրև միակ, այլ իբր աւելի նշանաւոր, որովհետև ուրիշ նախարարութեանց մէջ ալ կոտորածներ ընել

տուած էր Արշակ հաշտութենէ առաջ թշնամութեանց վրէժխնդրութեան համար (Խոր. 70, Բուգ. 133): Կամսարականաց համար կը լիշուի նաև թէ անոնց Երուանդաշատ քաղաքը և Արտազերից բերդը և առատ ստացուածքն եղան կոտորածին պատճառը (Խոր. 70): Արշակ կոտորածէն ետքը անոնք գրաւեց, Արտազերից բերդը ամրացնել և համբարակել տուաւ, սակայն լեռոյ նոյն բերդին մէջ լրացաւ Արշակայ տան աղէտքը: Նշանաւորագոյն է Արշակաւանի պատմութիւնը, զոր Արշակ հիմնեց իւր անունով Կոգովիտ (այժմ Բայազիդ) գաւառին մէջ, Մասիս լեռան ստորոտը: Նոր դաստակերտը շուտով բազմամարդացնելու համար Արշակ զայն ասպստանի քաղաք հռչակեց ամեն տեսակ ոճրագործաց առանց բացառութեան: Հետեւանքն եղաւ երկրին մէջ եղեռանց բազմանալը և անպատիժ մնալը: Իոյոր աշխարհը, մեծամեծք և փոքունք սկսան բողոքել Արշակայ դէմ. և Խադ արձագանք եղաւ այդ գանգատանաց Արշակայ առջև, և չուզեց Արշակաւանի մէջ եկեղեցի օծել, պատճառելով թէ իբր պարզ տեղապահ մը անձեռնհաս է այդ գործը կատարել: Աստի գլխաւորապէս Խադայ առաջարկուած կաշառքները և սպառնացուած քարկոծումը (Բուգ. 110):

9. ԵՐԿՐԻՆ ՎԻՃԱԿԸ

Այդ մէջոցին Ներսէս Բիւզանդիոնէ դարձաւ և ամեն խրատ և յորդոր գործածեց, որպէս զի Արշակաւանի կացութիւնը փոխել տայ և օրինաւոր քաղաքի դիրքին մօտնէ, և Արշակաւանի բնակիչներուն ամեն օրէնքէ և պատիժէ ազատ լինելուն արտօնութիւնը ջնջէ: Այլ անհնար եղաւ Արշակը համոզել և Արշակաւան կործանեցաւ, Արշակայ բազմն ալ ի միտսին վտան-

գուեցաւ և Ներսէսի անիծակուր սպառնալիքներ կատարուեցան: Ներսէսի յուսաբեկ և սպառնալից վերջին անգամ Արշակէ զատուելէն երեք օր յետոյ, չարակեղ կամ ժանգ կոչուած ժանտախտը սկսաւ Արշակաւանի մէջ ճարակել և երեք օրուան մէջ 18,000 կամ 20,000 երդ (Վարք 65, Բուգ. 115), որ է իբր 70—80,000 հոգի սպաննեց և քաղաքը «քանդեցաւ» (Բուգ. 115), որ Վարքին մէջ երկրաշարժի պարտգայն աւելցնելու առիթ եղած կերևի (Վարք 65): Իսկ ըստ Խորենացւոյ նախարարք յարձակեցան և Արշակաւանը կործանեցին (Խոր. 60): Գուցէ թշնամական փորձ մըն ալ եղաւ նախարարաց կողմանէ, ալ առաւել հաւանական է ժանտախտը ալսպիսի ապականեալ և խառնակեաց քաղաքի մէջ: Խորենացւոյ պատմութեան մէջ գերեաց մանուկները ազատելու մարգասիրական գործը կը վերագրուի Ներսէսի, որ հասաստարապէս ժանտախտի առթին մէջ ալ որբերուն վրայ կրնայ գործադրուած ըլլալ:

Արշակաւանի շինութեան և կործանման պարագայք անորոշ են պատմութեանց մէջ և ըստ դիպաց յետ կամ յառաջ գետեղուած են. բայց պատմուած պարագայք գայն Ներսէսի բացակայութեան միջոցին կը կոպեն: Միւս կողմանէ Արշակաւանի կեանքը երկար չեղաւ, եթէ մէջը եկեղեցի օծելու իսկ ժամանակ չեղաւ: Բնակչաց թուոյն քիչ ժամանակի մէջ շատցած ըլլալը, պատժական օրէնքներուն իսպառ դադարման բնական հետևանքն է: Հետևաբար 364-է 365, կամ առ առաւելն 364-է 366 տարիներու մէջ սկսած և վերջացած է չարագուշակ Արշակաւանը, որոյ անունը մինչև այսօր մեր հասարակ խօսից մէջ Սողոմ. Գոմորի համանշանակ իմաստով կը գործածուի:

Արշակաւանի պատճառով թագաւորի և կաթողիկոսի և նախարարներու մէջ ծագած խնդիրը երկարա-

տե չեղաւ, զի հասարակաց վտանգը ամենքը համա-
ձայնելու կը ստիպէր: Շապուհ միջոց մը հանդարտ
մնալէ յետոյ նորէն Հայաստանը գրաւելու փորձերու
ձեռնարկեց. ընտա քաղմադիմի արուեստիւք նենգու-
թեան, ապա թեթեակի վնասիւք զընդդիմութիւն հա-
մօրէն ազգին ընկճել փորձէր. և ի նախարարաց և ի
մեծամեծաց զոմանս հրապուրանօք և զալլս լեղակար-
ծում յարձակմամբ լինքն նուաճէր (Ամմ. 282): Ար-
շակ և նախարարք չէին կրնար հարկաւ սիրով մօնել
Պարսից լուծին ներքեւ, Ներսէս իւր ղեսպանութենէն
լոկ խոստման խօսքեր բերեր էր, հարկ եղաւ պաշտ-
պանողական պատրաստութիւններու ձեռնարկել, Վա-
սակ սպարապետ էր, ալ Ներսէս էր ամենուն համա-
ձայնութեան և քաջալերութեան կեդրոնն ու աղբիւրը:

Յիշեցինք արդէն Մեհրուժանայ և Վահանայ սըր-
տով ու հաւատքով Պարսից կողմն անցնելը: Երկու ու-
րացեալ հայ նախարարներ Ամմիանոս ալ կը լիջէ Կիւ-
լաքս և Արտաւան անունով: Թէպէտ և մեր պատմա-
գիրներ ուրացեալները իրենց հին անուններով սովոր
են լիջել, սակայն հարկաւ կրօնափոխութեան հետ ա-
նուանափոխութիւն ալ տեղի ունեցած պէտք էր ըլլար:
Ամմիանոս կգրէ, թէ զմին ի սոցանէ յառաջագոյն հա-
զարապետ աշխարհին և զմիւսն սպարապետ զօրաց
լեալ ասենա (Ամմ. 282), որ Արծրունեաց և Մամիկո-
նեանց բնական պաշտօններուն կը համապատասխանէ:

Պարսից և Հայոց պատերազմներուն նկատմամբ
չեմք կարող հետեւել Բուզանդայ ղիցաբանութեանց.
ոչ պատերազմաց թիւը, ոչ բանակաց բազմութիւնը, և
ոչ կոտորածոց քանակութիւնը ճշդելու չեմք զբաղիր,
մանաւանդ որ նիւթն ալ մեր նպատակէն դուրս է:
Յիշեմք միայն Դարանաղի գաւառին Հանի բերդին (այժմ
Վամախ) թագաւորական գերեզմաններուն բռնաբա-

րուիլը, և կողոպտուած ոսկրներուն Վասակայ ձեռօք ետ առնուիլը, այլ հեթանոս և քրիստոնեայ թաղաւորաց ոսկրներուն խառնուած լինելուն համար Վաղարշապատու սրբավայրին մէջ չթաղուիլը, այլ Արաբաժոտն գաւառի Աղցք գիւղը յատուկ տեղ մը թաղուիլը (Բուզ. 148, Խոր. 60), թերեւ Տիրանայ ոսկերաց մօտ, որ սպանուած էր ի Կուաշ, նոյն Արաբաժոտն գաւառի մէջ:

Պատերազմները երկարեցան, և հակառակ Ներսէսի ջանքերուն, նախարարք՝ իբր թէ յօգնած և տկարացած, այլ իրօք Պարսից նենգութենէն շահուելով, չեն ուզեր այլ ևս պատերազմի ելնել: Այդ շարժման գլուխ կը կանգնեն Աղձնեաց և Գուգարաց բզեշխներ, որոնք Խոսրով Կոտակի ատենն ալ 337-ին, նոյնպէս թաղաւորին դէմ ելած էին: Ըստ պատմութեան 34 տարի է որ պատերազմը կը շարունակէ (Բուզ. 163), և նախարարաց բերնով կըսուի թէ 30 տարի է որ Արշակ թագաւորած է, և բնաւ տարի մը առանց պատերազմի անցած չէ (Բուզ. 165): Յիշուած թիւերը ճիշդ չեն, այլ Ներսէսի 34 և Արշակայ 30 ենթադրեալ տարիներու հետ կը համաձայնին, իսկ 30 տարի պատերազմ ենթադրելու համար, պէտք է 337-է սկսել, որ յունապարսիկ 40-ամեայ խաղաղութեան լրանալուն տարին, և ճիշդ կը հասնի Արշակայ վերջին այսինքն 367 տարին:

Նախարարաց ներքին միտումն է քաղաքականութիւնը փոխել և Պարսից հովանաւորութեան ներքև մտնելով խաղաղութեամբ ապրել: Յովիանոսի դաշամբ Յոյներ պաշտօնապէս ձեռնթափ եղած էին, Վաղէսէ խոստացուած օգնութիւններ չէին հասներ, Հայք որչափ ալ ըստ պատմութեան յաղթականք, այլ հնար չէր որ մեծամեծ կորուստներ ունեցած չլինէին: Նախարարք այդ իրենց կարծիքը կը ներկայեն Ներսէսի:

որ արքունեաց մէջ հայրապետական ազդեցիկ դերը կը վարէր ըստ ամենայնի. Ներսէս չհաւաներ. և կրօնական ու քաղաքական, մարդասիրական և երախտագիտական ամեն փաստեր կը գործածէ նախարարները իրենց խորհուրդէն ետ կեցնելու, բայց ի զուր. բռնչներ և իրենց համախոհներ գունդերնին կառնեն և կը ցրուին (Բուզ. 166):

Պարսից թագաւորն ալ, որուն նախարարաց հետ համամտութիւնը տկներ և, թշնամութիւնները կը գաղբեցնէ, և Ալանտոզան Պահլաւունոյն ձեռօք (Խոր. 76) սիրոյ և պատուոյ առաջարկութիւններ կընէ, և կը յորդորէ որ Արշակ անձամբ իրեն գայ, և երկու կողմերու պատուաւոր կերպով խաղաղութիւն կնքեն ու հաստատեն: Արշակ, հարկաւ փոքրիշատէ գործերուն ընթացքին տեղեակ, կը հրաժարի անձամբ ելթալ, այլ վերջապէս թէ կամաւ կամաւ և թէ ոչ կամաւ (Բուզ. 168) կը ստիպուի հաւանիլ և Վասակ սպարապետի հետ կը ներկայանայ Տապուհին: Բայց հազիւ թէ կը հասնի գործոց ընթացքը կը փոխուի, և Արշակ իբր անհաւատարիմ կը մեղադրուի: Տապուհ, ըստ զրուցաց, մոգերու խորհրդով հայ հողի և հայ ջուրի հմայական փորձ մըն ալ կընէ Արշակայ ապագայ տրամադրութիւնները իմանալու համար (Բուզ. 169—172), և վերջապէս երկաթեայ (Բուզ. 172, Խոր. 80) կամ թէ արծաթեայ (Ամմ. 282) շղթաներով կը բանտարկէ Արշակը Անյուշ բերդին մէջ, և աշուրներն ալ կուրցնել կուտայ (Ամմ. 282): Իսկ Վասակ Մամիկոնեան սպարապետ դատաստանի կենթարկուի, և իւր քաջութեան գործերը համարձակ պաշտպանելոյն վրայ մորթեցերծ կը սպանուի, և խոռով լեցուն մորթը Արշակին կը ղրկուի Անյուշ բերդի բանտին մէջ (Բուզ. 173): Այդ ամենը կը կատարուի յամին 368:

Նախարարք որք կուսակից եղած էին պարսկական բարեկամութեան, շուարեցան այդ անակնկալ նենգութեան վրայ, մանաւանդ որ միւսնոյն առեն Շապուհ հրաւէր ղրկած էր որ թագուհին և նախարարներուն կիները Պարսկաստան երթան (Նոր. 80): Շապուհ ղրկած հրաւիրակները նախարարներուն կողմանէ մերժուեցան, և Մուշեղ Մամիկոնեան, Վասակայ որդին՝ հօրը տեղ սպարապետ հռչակուեցաւ և Ներսէս ալ իւր ազդեցութիւնը ձեռք առաւ (Վարք 67): Փառանձեմ թագուհի Տրդատ տղայով և գանձերով Արտազերից բերդին մէջ ամրացաւ, և Ներսէսի (Նոր. 84) և Մուշեղի (Բուզ. 178) հարկաւ անուանեցով, որովհետեւ երկուքին ալ երկիրը թողուլ և երթալը ենթադրելի չէ —, պատգամաւորութիւն յղուեցաւ Վաղէսի որ Պապ արքայորդին թագաւոր ղրկէ հանգերձ զօրաւոր օգնութեամբ: Վաղէս միայն Պապը ղրկեց Տերենտիոս զօրավարին ընկերակցութեամբ, որպէս զի Հայոց պետ լինի, ալ թագաւորական ձեւեր չառնու, որպէս զի ինքն Յովհաննոսի դաշանց հակառակ միջամտութիւն ըրած չերևի (Ամմ. 283):

Այդ միջոցին Շապուհ իւր կողմանէ Հայաստանի վրայ լիազօր մարզպան և հրամանատար անուաներ էր Գիւլաքս և Արտաւան ուրացեալները, որք սկսան մի կողմանէ երկիրը աւերել և միւս կողմանէ Արտազերից բերդը պաշարմամբ նեղել (Ամմ. 282): Ըստ Նորենացւոյ Շապուհի անուանած հրամանատարները Մեհհրուստ և Վահան ուրացեալներն էին (Նոր. 80), իսկ ըստ Բուզանդայ Հեկ և Գարէն անունով նախարարներ եղած են (Բուզ. 174), և անտարակոյս է որ տարբեր անուններու ներքեւ միւսնոյն և ծանօթ երկու ուրացեալ նախարարները կը գտնուին: Իրաւ անգամ մը Բուզանդ անցողաբար չորս անունները միանգամայն կը նշանակէ իբր զատ-զատ անձեր (Բուզ. 182), ալ տեղ մը միայն

սպրդած շիոթութիւնը չկրնար պատմութեան ընթացքին ցուցած և պահանջած ստուգութիւնը խախտել:

Այդ կացութենէ յառաջ եկած ներհակընդդէմ գործողութիւնք սկսան երկիրը իսպառ աւերել և կործանել, որովհետև երկու կողմերն ալ վնասելու մտադիր էին, առանց բուն նպատակը զօրացնելու: Այդ վտանգալից պարագաներու մէջ Ներսէս քաշուած չէր մնար, այլ Պարսից դէմ ելնող ազգին գլուխ կանգնած էր, «վերակացու և խրատատու, կարգիչ և առաջնորդ... իմաստութեան իրաց առաջնորդ, հանապազ կցորդ հոգոց, բարձիչ վշտաց աղօթիւք իւրովք, և յամենայնի ամենայնիւ երբէք հալը երևեալ» (Բուզ. 190):

Ամմիանոս կը պատմէ թէ Կիւլաքս և Արտաւան Արտագերից (Artogerassa) բերդին պաշարման ատեն, ուղեցին խաբէութեամբ Հայոց թագուհին գրաւել, այլ տեսակցութեան ատեն իրենք գրաւուեցան անոր լեզուէն, գաղտնի դաւով Պարսիկները ջարդել տուին և գացին Պապին հետ միացան և 5 ամիս հաւատարմութեամբ անոր օգնեցին, բայց Շապուհ նենգաւոր բանակցութեամբ Պապայ միտքը պղտորեց, և Պապ երկուքն ալ սպաննեց և գլուխները Շապուհի յղեց բարեկամութիւն ստանալու յուսով՝ (Ամմ. 283 — 284): Մեր պատմագիրներ Մեհրուժտին և Վահանին գարձի գալը բնաւ չեն լիջեր, ընդհակառակն կը պատմեն թէ Պարսից ծառայութեան մէջ գտնուած ատեննին Հայերէն սպանուեցան: Քանի որ պատահարը պարզապէս ներքին է, և Ամմիանոս հեռուէ հեռու լսածները գրելը կը խոստովանի (Ամմ. 328), և քանի որ Կիւլաքսի և Արտաւանի միւսոյն Մեհրուժտանն ու Վահանը լինելը կընդունիմք, կը նախադասեմք անոնց վախճանին նկատմամբ ազգային աւանդութիւնը պահել, քան օտար պատմիչին լսած զրոյցը:

Արշակայ ձերբակալութեան տարին, այսինքն 368-ին կը սկսին շփոթութիւններ, պատերազմներ, պաշարումներ, որք կը գրաւեն նաև բովանդակ 369 տարուայ ամառան ամիսներ որք այսպիսի գործերուն սովորական ժամանակն են: Յոյներ եղելութեանց չեն մասնակցեր, բայց տեսնելով Պարսից զօրանալը Արինթէ (Ամմ. 284) կամ Ադդէ (Բուզ. 184, Խոր. 86) զօրավարին հրամանատարութեամբ հսկողութեան բանակ մը կը հանեն: Նոր տարւոյն, այսինքն 370-ին, Շապուհ անձամբ պատերազմին գլուխը կանցնի, Պապը 5 ամիս Խաղտեաց կողմերը կը հալածէ, երկրին մեծ մասը և գլխաւոր տեղերը կաւերէ ու կաւարէ, կը գերէ ու կը գերփէ, Արտաշատ, Վաղարշապատ, Երուանդաշատ, Հարենաւան, Հարիշատ, Վան և Նախիջևան կոխան կըլլան (Բուզ. 177. Խոր. 80): Արտազերից բերդն ալ կառնուի, թագուհին ու զանաւոր գերի կը տարուին: Ամմիանոս կը գրէ թէ Արտազերք բուռն զօրութեամբ և փոխադարձ լաղթութիւններով առնուեցաւ (Ամմ. 284), մինչ Խորենացին կըսէ թէ անձնատուր եղան ի կամաց և ոչ ի բռնութենէ (Խոր. 80), իսկ Բուզանդ կը գրէ թէ 11,000 բերդականներ և 6,000 բնակիչներ ամսուան մը մէջ հիւանդութեամբ մեռան (բուզ. 175): Երեքին գրածներն ալ կրնան ստույգ ըլլալ և զիրար լրացնել: Իսկ պաշարման տևողութիւնը 14 ամիս կը դնէ Բուզանդ (Բուզ. 175), և պատմութիւնը զգուարութիւն չկրեր այդ տևողութիւնը ընդունել, զի աւելի ալ տեւելու միջոց կայ մինչև 370 տարին:

Ասկէ ետքը Շապուհ բանակցութեան մտաւ Յոյներուն հետ, և երբ չյաջողեցաւ, նոր գարնան պատերազմի համար շրջակայ ազգերն ալ նիզակակցութեան կանչեց: Յոյներն ալ պարտաւորուեցան իրենց բանակը զօրացնել Տրայիանոս և Վատամար զօրավարներուն գուն-

դերով, Հայերն ալ իրենց ոյժերը ժողովեցին Մուշեղայ հրամանատարութեամբ և Պապայ ներկայութեամբ: Յոյներ պահ մը մեծ պատերազմէ զգուշացան, Հայերուն թողլով մասնաւոր պատերազմներով ատեն վաստկել, այլ վերջապէս անհնար եղաւ խուսափել, և 371 տարուայ ամառուան մէջ կամ վերջ տեղի ունեցաւ Զիրաւայ մեծ ճակատամարտը (Խոր. 86), որ կը կոչուի ևս Բագաւանայ կամ Բագրևանդայ պատերազմ (Բուզ. 196), և նոյն իսկ լատին պատմիչն ալ գիտէ Բագաւանայ (Vagabanta) անունը (Ամմ. 306):

Այս պատերազմին ատենն է Ներսէսի հրաշալի գործօկցութիւնը, զոր մալտակից զինուորական դասուն բացատրութեամբ յաւերժացուցած է շարականը: Ներսէսն է միաբանութեան կեդրոնը և քաջալերութեան հոգին, կը քարոզէ բոլոր բանակներուն, կօրհնէ զօրավարաց զէնքերը, կօրհնէ զինուորաց եռանդը, և Պապին հետ կը բարձրանայ Նպատ լերան վրայ (Ալաշկերտի Ս. Յովհաննէս վանքին գագաթը), Բագաւանայ հանդէպ, ուր տեղէն կը դիտէ «Զիրաւայ (այժմ Դիագինի) ընդարձակ դաշտը և անոր մէջ գործող բանակները, և կաղօթէ անխոնարհելի բազկատարածութեամբ ըստ Մովսիսի՝ Աստուծոյ ժողովրդեան յաղթութեան համար: Սքանչելի աղօթք մը կը դնէ պատմագիրը Ս. Ներսէսի բերանը (Վարք 74—78), արժանի հաւատացելոց սովորական աղօթք լինելու: Ներսէսի աղօթքը, Մուշեղայ քաջութիւնը, զինուորաց եռանդը, և Յունաց զօրաւոր օգնութիւնը, ոչ միայն այն օրուան յաղթութիւնը պատրաստեցին, այլ և շփոթութեանց վերջ դրին և խաղաղութեան օրեր բերին: «Յայնմ հետէ խաղաղացաւ երկիրն ընդ ձեռամբ Պապայ նուաճեալ» (Խոր. 90). որովհետև զադարեաց պատերազմն ի կողմանցն Պարսից և յապահովեցան իրք ճակատուն յայնմ կողմանէ»

(Բուզ. 213): Լատին պատմիչն կը յաւելու թէ երկուց կողմանց հաճութեամբ զինադադար ալ կնքուեցաւ, թէպէտ հաստատուն խաղաղութեան դաշնադրութիւն չեղաւ (Ամմ. 306):

Դիպուածոց շարքը չընդհատելու համար գերելոց բաղդը զանց ըրինք պատմել: Մեհրուժան և Վահան Հայոց երկրին վրա իշխանութիւն վարած ատեննին, յատուկ մտադրութիւն դարձուցած էին եպիսկոպոսներ և քահանաներ ձերբակալելու և Պարսկաստան յղելու, և յունարէն և ասորերէն քրիստոնէական գիրքերը այրելու (Խոր. 82), բայց ասկէ աւելի նախարարաց կիները բռնելով բերդերու մէջ կը լեցնէին, անոնց այրերը հնազանդութեան ստիպելու համար: Միւս կողմանէ ալ կը ստիպէին այդ կիները քրիստոնէութիւնը ուրանալ և իրենց կամքին ճառայել, և երբ այդ արեւասիրտ կիներ չէին զիջաներ, չարաչար տանջանքներով կը նեղէին և կը մեռցնէին (Բուզ. 183), և կենդանի կամ մեռած բերդերէն վար կը կախէին (Խոր. 84): Մամիկոնեան ՀամադասպուհՆույ վկայութիւնը մանրամասնօրէն պատմուած է (Բուզ. 183):

Աւերեալ քաղաքներէն հաւաքուած գերիներ, Բուզանդալ թիւերով կը լինին 101,000 տուն Հայեր 95,000 տուն նախկին Հրէաներ (Բուզ. 176—178), որք բովանդակ Պարսկագտան տարուեցան: Հրէից թիւը կամ չափազանցուած է կամ թէ զրջի սխալով աճած է, բայց Հայոց թիւը անհնար չէ: Այդ գերիներն ալ մասամբ կոտորուեցան և մասամբ հեռու տեղեր աքսորուեցան իրենց հաւատոց հաստատութեան համար: Ասոնց մէջէն Արտաշատ քաղաքի Զուլթա քահանային վկայութիւնը առանձինն պատմուած է: Նորա մաղբրուն ճերմակ և մօրուքին տակաւին սև լինելը կախարդական նշան երևցաւ Պարսից աչքին, իսկ Ժողովուրդը

հաւատոց հաստատութեան յորդորելը յանցանք սեպուեցաւ: Անոր համար ուղեցին առաջ քահանայն հեռացնել (Բուզ. 177), ալլ երբ իւր ժողովուրդէն բաժնուիլ չուզեց, դատարանի առջեւ հանեցին: Զուլթա մագերուն և մօրուքին տարբեր գոյները բայաւորելու համար ըսաւ, թէ մագերը մօրուքէն գունէ 15 տարեկան աւելի ծեր են, բայց ասով քրիստոնէութիւնը ուրանալու ստիպումէն չազատուեցաւ, և յանձն չառնելուն վրայ գըլխատմամբ մարտիրոսացաւ (Բուզ. 180, Խոր. 82):

Իսկ Արշակ թագաւոր Անյուշ բերդին մէջ անձնասպան եղաւ, գործուած անգթութեանց գոյժէն շուարեալ (Խոր. 82): Դրաստամատ ներքինի, նախկին հաւատարիմն Արշակայ, և լետոյ սիրելի եղած Շապհոյ, իբր անօրինակ շնորհ մը հրաման ընդունեցաւ օր մը ամբողջ միեթարել Արշակը կերակուրներով և զարդարանքներով Անյուշ բերդի անյուր տառապանքներուն մէջ, և նոյն օրն էր որ կերակուրի դանակով մը անձնասպան եղաւ Արշակ, հարկաւ Դրաստամատից լսելով եղելութեանց պատմութիւնը, որովհետեւ Անյուշի բանտին մէջ լուր անգամ առնուլ անհնար էր: Դրաստամատ ինքն ալ անձնասպան եղաւ իւր կենաց յայտնի վտանգը տեսնելով: Այսպէս Բուզանդ (Բուզ. 210-213): Ալլ Լատին պատմիչը Արշակայ համար կը գրէ թէ «կտտամահ անկաւ պատժական երկաթով» (Ամմ. 282): Բայց Արշակայ անձնասպան մահը շատ ծանօթ է մերայնոց, և սաւուղական անհնազանդութեան համար սաւուղաբար մեռնելը, իբր աստուածային պատիժ կը մեկնեն (Վարք 65), մինչ լատին պատմագրին խօսքն ալ շատ որոշ չէ, գրածն ալ հեռուէ հեռու լսածն է: Այսու հանդերձ մերայինք միշտ խիստ են իրենց պատմութիւններուն և դատաստաններուն մէջ թագաւորաց գէմ, և Ամմիանոսի պատմածը աւելի յոր-

մար է պատմութեան ընթացքին: Սողոմոնոս յոյն պատմագիրն ալ յայտնապէս կըսէ թէ Արշակ հաւատոյ նահատակ եղաւ և ուրացութեան չհաւանելուն համար կտտամահ սպանուեցաւ (Կալանոս. Ա. 44): Արշակայ մահը հաւանական հաշուով տեղի ունեցաւ 370 — 371 ձմեռուան մէջ:

Թագուհւոյն մահուան մէջ ալ նմանօրինակ դիտողութեան տեղի կը տեսնեմք: Ըստ Խորենացւոյ Փառանձեմ սպանուած է յԱսորեստան «ընդ սալլացից հանեալ» (Խոր. 80): Իսկ Բուզանդ կըսէ թէ ազգին նախատինք մը ըլլալու համար, Փառանձեմ բոլոր զօրաց և ժողովրդեան առջև հրապարակ բերուեցաւ, և թակարդի մէջ ձգուելով պղծութեամբ անարգուեցաւ և սպանուեցաւ (Բուզ. 178): Երկուքն ալ «սատակեցին» բառը կը գործածեն Փառանձեմայ համար, իբր իւր չարութեանց արժանաւոր պատիժը գտած: Սակայն նախարարաց կիներուն վրայ գործուածը իմանալէն, և Շապուհի մեծաւ շնորհակալութեամբ Փառանձեմը իւր զօրաց ձեռքէն ընդունելը կարգալէն (Բուզ. 178), և Փառանձեմայ բոլոր հալ կանանց գերազանցը լինելը գիտնալէն ետքը, անհնար է որ Շապուհ հաւատոյց և սրբութեան փորձի ենթարկած չլինի դժբաղդ ալ չըքնադ թահուհին, և եթէ տակաւին չարաչար մահուամբ սպաննած է զայն, հարկաւ թշուառ թագուհին իւր դիմադրութեամբ հրաւիրած է իւր վրայ Շապուհի անգթութիւնը: Փառանձեմայ մահը պէտք է դնել Արշակայ մահէն քիչ լառաջ 370 ի վերջ:

10. ՎԵՐՋԻՆ ԳՈՐԾԵՐ ՆԻ ՄԱՀ

Եղելութեանց և ներսէսի կեանքին դառնալով, մեր նպատակէն դուրս կը նկատեմք երկրին ապահովութեան

Համար Մամիկոնեան Մուշեղ սպարապետին ըրածները սլատմել: Այլ նկատել կուտամք թէ տասնամեայ շարունակ շփոթութեանց միջոցը փակուելուն և խաղաղութեան նշույններ սկսելուն վրայ, Ներսէս նորէն ձեռք առաւ իւր բարեկարգիչ և շինարար աշխատութիւնները, կործանեալը կանգնել, տապալեալը ուղղել, աւերեալը նորոգել, եկեղեցիները շինել, աղքատներ և ախտաւորներ խնամել, պաշտօնեաները լրացնել, հոգւոց տեսչութիւնը ընդարձակել, և իշխանական հոգածութեան հետեւել. ահա Ներսէսի վերջին աշխատանքները, իւր սրտին մօտ ու սիրելի աշխատանքներ (Բուզ. 218):

Այդ զբաղմանց մէջ այլ ևս Ներսէսի մօտ չեմք գտներ իւր հաւատարիմ Խաչը: Վերջին անգամ լիշուեցաւ նա երբ իւր խնամի Ապահունիներու ձեռօք Արշակայ սպառնալիքէն ազատեցաւ: Կերևի թէ ծերունին Խաչ այդ յուզման վրայ այլ ևս չկրցաւ կազդուրուիլ, և քիչ ետքը խաղաղութեամբ վախճանեցաւ. և որովհետեւ քարկոծման վտանգը զինքն ցնցեց, Յայսմաւուրքը քարկոծմամբ նահատակեալ կը գրէ Խաչայ Համար: Եկեղեցին նորա լիշատակը կը տօնէ Ներսէսի հետ ի միասին:

Մասնաւոր լիշատակ մը. թէ ոչ ամենայն ստուգութեամբ, գոնեա բաւական հաւանականութեամբ կը ցուցնէ Ներսէսի ընդհանուր եկեղեցւոյ Համար ալ տարած հոգածութիւնը: Ս. Բարսեղ 370-ին յաջորդած էր Նւսեբիոսի յաթոռն Կեսարիոյ և իւր առաջին ջանքը եղած էր Սրիանոսաց ազդեցութիւնը կտորել, որք Վաղէսի պաշտպանութեամբ ուղղափառութեան վրայ կը սպառնային: Բարսեղ այդ նպատակաւ շատ աշխատեցաւ և շատ գրեց: Իւր թուղթերուն մէջ կայ 32 եպիսկոպոսաց կողմանէ ուղերձ մը առ եպիսկոպոսունս Խաւիոյ և Գաղղիոյ (Բարսեղ. թուղթ. ԴԲ): որպէս զի մի-

ջամտեն և օգնեն Արևելեայց՝ արիանոսութեան դէմ: Այդ ստորագրութեանց 29-րդն է Ներսէս, և որովհետև այդ 32-ներէն շատեր նշանաւոր անուններ են և բնաւ մէկն ալ թեմի կոչումը ի միասին չունի, ուստի գրտնուած անունները ժամանակին ականաւոր եպիսկոպոսաց կը լստկացուին, և ինչպէս առաջին երեքը՝ Մելիտոս և Եւսեբիոս և Բասիլիոս, իբր Անտիօքայ և Սամոսատայ և Կեպարիոյ նշանաւոր հայրապետները կընդունուին, այսպէս Ներսէսն ալ իբր Հայոց հայրապետ ընդունուած է օտարներէն (Guerin, Բ. 1168): Այլք Ներսէսի մօտ եղող Յուակ անունն ալ Հայոց կը վերագրեն (Fialon. 121):

Դժուարութիւն կը պատճառէ Ներսէսի անունը շատ վերջերը տեսնելը, և նորա Կեսարիա երթալուն բնաւ յիշատակ մը չգտնուիլը: Ուղերձը թուական չունի, ալ ընդհանրապէս ընդունուած է 372 թուականը (Guerin. Բ. 1166, Fialon 121) և խաղաղութեան միջոցին դժուար չէր Ներսէսին Կեսարիա երթալ. և այդ առթիւ Կապադովկիոյ մեծ կուսակալին հետ աբտեսակցիւ Թէպէտ 372 յունուար 6 ին Վաղէս կը գրտնուի ի Կեսարիա (Guerin. Բ. 1171), ալ 372 յունիսին կը յիշուի Կապադովկիոյ գաւառական ժողով մը (Guerin Բ. 194, Peltier Ա. 459), և թերևս այդ ժողովոյն մէջ հիմ գրուեցաւ յիշեալ ուղերձին, և բացականերու կամ թէ ուշ հասնողներու ստորագրութիւնները հետզհետէ աւելցուեցան. և այս պատճառով Հայոց Հայրապետին անունը վերջերը մնաց, կամ թէ առաջ յունական սահմանաց եպիսկոպոսները ստորագրեցին գաւառական համախմբութեամբ. և օտարները վերջը թողուեցան կամ մնացին: Թերևս ալ ստորագրող Ներսէսը որ և է ուրիշ եպիսկոպոս մըն է Պոնտոսի հայրապետական վիճակներէն, քանի որ հարկաւ Հայոց հայրա-

պետն է ըսելու յայտնի և ստույգ նշան մը չկայ:

Հանդարտութեան տարիներ խորհրդաւոր եղանակներէսի հայրապետութեան վերջը ցուցնելու. ինչպէս եղած էր սկզբնաւորութիւնն ալ. 373 թուականը ներսէսի վերջին տարին եղաւ:

Ներսէսի պատմութեան ազգային առաջին գրողներ, բացարձակապէս Պապ թագաւորի ձեռք թունաւորուած կըսեն (Խոր. 92, Բուզ. 222, Վարք 85), և անոնց հետևողութեամբ ամեն պատմագիրներ նոյնը կը կրկնեն: Բայց մեք հարկ կը սեպեմք դիտել տալ որ մահուան պարագաներ չեն ստուգեր թունաւորման ենթադրութիւնը, քանի որ ամենայն ինչ գաղտնի եղելութեան մը շուրջը կը դառնայ, ալ ընդհակառակն կը ցուցնեն թէ Ներսէս պարզապէս կազմուածոյ տկարութեամբ և հիւժական ախտով և 20 տարի տառապալից հայրապետութեան հետևանք կանխահա մահուամբ վախճանած է հազիւ 47 տարեկան հասակին մէջ: (Ներսէս Վարժապետեան պատրիարքն ալ 47 տարեկան մեռաւ, 1837 — 1884):

Արշակայ և Ողոմպիադայ ամուսնութիւնը 350-ին զնեւով, ուստից յառաջ տանել անհնար է, Պապ 351-ին ծնած և 368-ին 17 տարեկան նորահաս պատանի մը կը լինի ի թագաւորելն: Առջի օրէն ահաւոր վտանգներու մատնուած և հազիւ 3 տարի ետքը հանդարտութեան երես տեսնել սկսած, և 391-ին 20 տարեկան երիտասարդ մը, խոհական անձ մը չ'ընար ենթադրուիլ Պապ թագաւորը, մանաւանդ որ յունական երկրին կեանքն ալ զինքն զուարճութեանց և վայելից վարժեցուցած պիտի ըլլար: Երբ թագաւորական ամբողջ վրայ հանդարտութիւն և վայելից դիւրութիւն տեսաւ, երիտասարդական անխորհրդածութեամբ անոնց հետևիլ սկսաւ:

Մեր պատմիչք ամեն տեսակ զաղրագործութիւններ կը վերագրեն Պապին, զորս գրչի տակ առնուլն ալ աղտեղի է: Բայց որ ամենէն անտանելին է կենթադրեն թէ Փառանձեմ տղան սատանաներու նուիրեց, որք այս պատճառաւ տեսանելի և անտեսանելի կերպերով անկէ չէին բաժնուեր և ուղաճնին ընել կուտային անոր: Կախարդասար գաղափարներ և գործեր դարուս մէջ շատ զարգացած էին. Վաղէսի Անտիոք քաղաքի մէջ գործած լիմարութիւնները և լիմարութիւնները բաւական են զայդ հաստատել: Զարմանալի է որ նոյն իսկ լատին պատմագրին վկայութեամբ կը հաստատուի այդ. երբ Դանիէլ և Բարդիմեր յոյն գնդապետներ չկրցան Պապը ձերբակալել, ինքզինքնին արգարացուցին ըսելով թէ Պապ կախարդական արհեստին մէջ ունեցած գերազանցութեամբ յաջողած էր անտեսանելի մնալ իրենց գունդերուն առջև (Ամմ. 330):

Բայց Պապալ երիտասարդութիւնն ալ բաւական էր, որ Ներսէս զինքն շարունակ խրատէր և յանդիմանէր, և բնական էր որ Պապն ալ սիրով չտանէր եռանդնոտ հայրապետին կծու եպերանքները: Պապ կրնար լատինի կամ գաղտնի գանգատներ ընել, կրնար հայրապետին ալ դիմագրած, ցաւած և ցաւցուցած ըլլալ, մինչև իսկ անոր ձեռքէն քղատելու խօսքեր խօսել, բայց այս կէտէն մինչև թունաւորելու կէտը այնպիսի վիճ մը կայ, որ երկու կէտերը շուտով իրարու չեն գար: Միթէ գժուար էր Պապին՝ խրատողը անարգել և յարաբերութիւնն խզել և Ներսէսը լռեցնել: Ո՛չ ապաքէն Ներսէսի կողմէ յանդիմանութիւնները շարունակելն՝ ակնկալութեան նշույլ մը տեսնելու արդիւնքն է:

Այդ միջոցներուն յորս Ներսէսի յանդիմանութիւններն աւելի են և սպառնալիքներ ալ եղած են Եկեղեցական տեսակէտով, Պապ զղջման և հաշտու-

Թեան ձևով և հայրապետին պաշտպանութիւնը իւր վրայ հրաւիրելու գիտմամբ՝ հրաւէր կընէ հայրապետին ի Սախ գիւղ Դարանաղի գաւառին, և մեծահաց կոչունք կուտայ, պատուոյ տեղը Ներսէսի կուտայ, մինչև իսկ տարիքին բերմամբ սպասաւորութիւն կընէ, ոտք կընէ և արքունական զգեստը թողլով իւր ձեռքով բաժակ կը մատուցանէ Ներսէսի։ Այս բաժակն է որ բոլոր կասկածներու հիմ եղած է (Բուզ. 222, Վարք. 85)։

Պատմութիւնը կըսէ թէ Ներսէս իմացաւ բաժակին թունաւոր լինելը, յանդիմանեց թագաւորը և գոհութիւն մատուց Սատուծոյ։ Այլ եթէ Ներսէս իմացած էր իրօք, աւելի անձնասպանութեան քան թէ առաքինութեան գործ կատարած կըլլայ այն բաժակը խմելով։ Նախարարներէն Մուշեղ և Բագարատ և Համամ և ալլք, և Ներսէսի աշակերտներէն Մեսրոպ և Տրդատ և ուրիշներ, որք ներկայ էին, կրնալէն ներել որ Ներսէս գիտնալով և յայտնելով թունաւոր բաժակը խմէր։ Այս պարագայք ըստ մեզ ծանրակշիռ են։

Թագաւորին ապարանքէն Ներսէս իւր օթեանը կուգայ, և ոմանք մինչև Թիլ կը բերեն զինք (Նշխ. 23)։ Այստեղ Ներսէս ցոյց կուտայ սրտին վրայ նկանակի չափ կապուտակեալ տեղ մը. և բերնէն երկու ժամ շարունակ գունտ գունտ արիւն կը հոսի, և երբ իրեն թիւրակէ և անդեղեալ կը մատուցանեն, կը մերժէ, որպէս զի չապրի և շուտով մեռնի։ Աստ ևս թունաւորուած Ներսէսի վերագրուած գործեր՝ առաքինութեան փաստեր չեն. հետեւապէս ճշմարտանման չեն։ Այլ լաւ կը բացատրուին երբ ըսուի, թէ Ներսէս ներքին անբուժելի ախտով կը տառապէր, որուն օգուտ չէին կրնար ընել մատուցուած դեղերը. և ինքն իւր վերջը եկած և դարմաններուն անպիտան լինելը գիտնալով։

կը մերժէր ուրիշներէ տառնց գիտակցութեան առաջարկուած միջոցները:

Խորենացի շատ համառօտ կանցնի Ներսէսի մահուան պատմութիւնը (Խոր. 92), իսկ Բուզանդ բազում ինչ խօսեցաւ կըսէ (Բուզ. 223), և ասկէ առիթ առնելով վարուց պատմիչներն ընդարձակ ճառեր կը դնեն մահամերձ հայրապետին բերանը: Հայոց և Յունաց աշխարհներուն առաքային համար ճշտեալ գուշակութիւններ, արեւմտեան և արեւելեան երկիրներուն ապագայ դիպուածոց յատուկ կանխասացութիւններ, յորս շատ են Խաչակրաց ժամանակին պատկանող ոչ միայն եղելութիւններ, այլ և բառեր և բացատրութիւններ: Ապա կը խօսի Նեոին գալստեան և աշխարհի վախճանին և յետին դատաստանին վրայ, օրհնութիւններ կը կարգայ հեռաւորաց և մերձաւորաց. և խրատներ կուտայ շրջակայից:

Անկէ ետքը կենէ եկեղեցի կիջնէ և անձամբ կը խօսի ողջոյնները, որք այժմեան քահանայաթաղին մէջ ալ կան, և աթոռին վրայ բազմելով կսկսի օծնը իւղովը, թէպէտ յետոյ օծման խօսք չկայ. եկեղեցիէ դուրս կելնէ և ծիսարանին թաղման ընդարձակ աղօթքը ինքնին կը զրուցէ, և իւր թաղման կարգը ինքն լրացնելով հոգին կաւանդէ: Եթէ այս ամեն պարագայք ճշտիւ պատմական լինէին, օրուն չերաշխաւորեր միայնոյ վարուց պատմագրին ներբողական ձևը, դարձեալ աւելի կը մերժէին քան թէ կը հաւաստէին թունաւորութուն պարագայն:

Մահուան թուականը վարուց պատմիչէն միայն ըսուած է Հրոտից ամիս, օր հինգշաբթի (Վարք 112): Մեր տուած 373 թուականին հինգշաբթի կը հանդիպին Հրոտից 5, 12, 19 և 26 օրերը. և ահա Աւգերեան ալ ճառընտիրէ մը քաղելով Հրոտից 5 թուականը

կուտայ, դարձեալ հինգշաբթի օր (Վարք Սրբոց. Գ. 393), և այս յարմարութիւնը փաստ մըն ալ կը լինի ի նպաստ մեր ժամանակագրութեան: Իսկ Հրոտից 5-ը, Հայոց շարժական տոմարին հաշուով կը լինի 373 յուլիս 25: Գոստանդնուպոլիս տպուած Վարքը կը դնէ Նաւասարդի 30, օգոստոսի 29, օր հինգշաբթի (Վարք 202), և թէպէտ օգոստոս 29-ը հինգշաբթիի հանդիպի, սակայն այն օր Նաւասարդի 5 կը լինի և ոչ 30: Հին ձաշոցը կը դնէ Տրէ 11, որ շարժական տոմարով կը լինէր դեկտեմբեր 3, իսկ անշարժով կը լինի նոյեմբեր 19, ինչպէս ունին այժմեան յայսմաուլըքներն ալ: Իսկ մեք ամուր կը պահեմք 373 յուլիս 25 թուականը, որ աւելի ստուգութեան երաշխաւորութիւն կընծայէ:

Սրբոյ հայրապետին մահը տեղի ունեցաւ ի Խախ, ուր կը գտնուէր Պապի հետ տեսնուելու համար: Մարմինը աշակերտաց երիցագունին Տրդատայ հսկողութեամբ և ամենայն հանգիստութեամբ և արքունական շքեղութեամբ, և թագաւորին և ամենայն մեծամեծաց ընկերակցութեամբ բերուեցաւ Եկեղեաց գաւառի Թիլ աւանը, ի սեփական կալուած Լուսաւորչեան տոհմին: Թորդանի մեծ դամբարանը չտարուելուն պարտաւոր հարկաւ սրբոյն փափագն եղած է, վաղամեռիկ ամուսնոյն Սանդիստոյ քովը թաղուելու համար:

Լուսաւորչայ ցեղին կալուած եղող տեղերը 15 հատ եղած են ըստ Բուզանդայ (Բուզ. 117), բայց ոչ թէ ամբողջ գաւառներ, այլ պարզ աւաններ իրենց շրջակայ գիւղերով և ագարակներով, որ կրնան կերպով մը գաւառ կոչուած լինել: Յիշեալ 15-էն միայն 6 հատի գաւառի անունները ունիմք, այսինքն է Այրարատ, Դաքանաղի, Եկեղեաց, Տարոն, Բզնունիք և Ծոփք, և այս վեցէն ալ միայն երեքին աւանները նշանակուած կը

գտնեմք, Թորգան ի Դարանաղի, Թիլ լեկեղեաց, և Աշտիշատ ի Տարոն:

Լուսաւորչեան կալուածներ՝ նախկին քրմապետին կամ գլխաւոր տաճարաց քուրմերուն կալուածներն էին, որք Տրդատայ ձեռօք Լուսաւորչի տրուեցան, և ամենն ալ ընտիր և բարեբեր տեղեր էին: Հալր Մարդպետանդամ մը Ներսէսի այցելելու առթիւ Ա տիշատ հանդիպած ատեն այնչափ զմայլեցաւ, որ երբ քիչ մը գլուխը տաքցուց, սկսաւ Տրդատայ և Արշակունեաց ազգի և տակի և տոհմի թշնամանել (Բուզ. 117), որ լաւագոյն տեղեր կանանցահանդերձ մարդկան է տուել, և կը սպառնալը Արշակայ ձեռքով ետ առնուլ: Բայց խեղճը նպատակին չհասաւ, անկէ ելնելուն Շաւասպ Արծրունիին հանդիպեցաւ, որ իւր ցեղին կոտորուելուն վրէժը լուծելու համար, Մարդպետը մացառուտ անտառ մը տարաւ, և որսի պատճառանօք նետահար սպաննեց (Բուզ. 118):

Թիլայ կաթողիկէն, ուր էր ևս Ներսէսի գերեզմանը, կործանեցաւ է. դարուն աւերածոց մէջ, և գերեզմանը անյայտ մնաց մինչև 1272 փետրուար 1, յորում յայտնուեցաւ Պատուական սարկաւազի ձեռամբ և պատուեցաւ Սարգիս եպիսկոպոսի ձեռօք: Թիլայ կաթողիկէն նորոգուեցաւ, այլ ոսկրներէն մաս մը Երզնկա տարուեցաւ, և բազուկներէն մին դրուեցաւ Տիրաշէնի վանքը, որ է այժմեան Երզնկայի Ներսէս Հայրապետի վանքը: Քի գիւղի մօտ: Նշխարաց գիւտի պատմութիւնը գրուած է Երզնկացի վարդապետէ մը, որ հաւանաբար է նոյն ինքն Յովհաննէս Պլուզը, Ա. Ներսէսի լատուկ շարականին ալ հեղինակը: